

USU- JA VEENDUMUSVABADUS KUI PÕHIÕIGUSTE KAITSE LAKMUSPABER COVID-19 KONTEKSTIS

Merilin Kiviorg

Tartu Ülikool, õigusteaduskond

Priit Rohtmets

Tartu Ülikool, usuteaduskond / EELK Usuteaduse Instituut

Abstract

Freedom of Religion or Belief as a Litmustest of Fundamental Rights Protection in the Context of COVID -19

The COVID-19 pandemic has impacted on both religious individuals and communities. The restrictions placed on, but also exemptions from restrictions accorded to religious communities during the pandemic, need to be assessed regarding their justifications and proportionality. This article takes on the task to probe legal measures, and changing reactions of religious communities in Estonia in course of the pandemic to the same matters, but also court cases in the selected countries. The authors suggest that restrictions imposed in Estonia during the emergency situation in spring 2020 cannot be considered disproportionate. Neither were disproportionate the restrictions imposed during the second wave. However, authors also argue that blanket restrictions, as well as blanket exemptions for religious communities, are not justified. Pandemic situation can have dramatic results on health and life of everybody, including religious individuals. Both restrictions and exemptions need almost daily assessment and re-assessment to maintain their proportionality; also, individuals should be convinced that these measures are justified. This is necessary for guaranteeing all fundamental rights during the pandemic, including right to life, right to health and freedom of religion or belief. It also may contribute to the effectiveness of the measures as they are being seen relevant and necessary.

Keywords

freedom · religion or belief · COVID restrictions · proportionality · pandemic · right to health · right to life

Usu- ja veendumusvabadus on eri põhjustel olnud globaalne vaidlusteema juba pikemat aega. Teemat on tuliselt käsitletud ka Eestis, näiteks seoses hariduse, migratsiooni, sõnavabaduse, väärtusküsimuste (nt samasooliste kooselu-abieliu) ja isegi vaksineerimisega (vt nt Rohtmets 2019, 189–192).

2020. aasta kevad lisas põhiõiguste, sh usu- ja veendumusvabaduse kaitsele uue väljakutse – COVID-19 ehk koroonaviiruse. Viiruse leviku ohjeldamiseks seatud piirangud, mis kehtisid kõigile, puudutasid ka usulisi ühendusi ning igäihte usu- ja veendumusvabaduse teostamist (Kiviorg, Roosma 2020). Nii nagu mitmes riigis olid ka Eestis reaktsioonid piirangutele mitmesugused. Oli selliseid ühendusi, kes soostusid piirangute kehtestamisega; oli ühendusi, kes algselt soostusid, kuid hiljem kahtlesid piirangute põhjendatuses, ja oli neidki, kes olid piirangute suhtes tõrjuvad. Samal moel oli kogu ühiskonna reaktsioonide spekter esindatud ka usulistest ühendustest. Nii juriidiliselt kui ka ajalooliselt olid Eesti riik ja ühiskond olukorras, millega me polenud enne kokku puutunud.

Usu- ja veendumusvabadus on üks fundamentaalseid õigusi, mis on kaitstud nii meie põhiseadusega kui ka mitme rahvusvahelise leppega, millega Eesti on vabatahtlikult võtnud juriidilise kohustuse kaitsta inimõigusi ja põhivabadusi (Kiviorg 2021). Eesti jaoks olulisemad on ÜRO kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline pakt (RT II 1994, 10, 11: artikkel 18) ning Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon (RT II 2010, 14, 54: artikkel 9). Puutuvalt Euroopa Liidu õiguse rakendamisse kaitseb usu- ja veendumusvabadust ka Euroopa Liidu põhiõiguste harta (Euroopa Liidu Teataja: artikkel 10).

Eesti põhiseaduses on usu- ja veendumusvabaduse olulisemad põhimõtted sätestatud §-s 40, aga ka §-s 41, mis sätestab igäihte õiguse jääda truuks oma arvamustele ja veendumustele. Nende paragrahvide kõrval on põhiseaduses teisigi paragrahve, mis on usu- ja veendumusvabaduse sisustamisel ning tagamisel olulised, sh paragrahvid, mis käsitlevad diskrimineerimist (§ 12), sõnavabadust (§ 45), kogunemiste ja koosolekute

vabadust (§ 47) ning ühinemisvabadust (§ 48). Näiteks 2020. aasta märtsis kehtestatud piirangud koroonaviiruse leviku tõkestamiseks, eriti kogunemiste ja koosolekute vabadusele, mõjutasid oluliselt nii üksikisikuid nende usu- ja veendumusvabaduse teostamisel kui ka usulisi ühendusi. Samuti kerkis võimalik võrdse kohtlemise küsimus.

Samas pole usu- ja veendumusvabaduse väljendamine, sh ka näiteks kogudusena kogunemine piiramatu õigus. Piiramatu on see õigus vaid n-ö sisemises sfääris, st kõigil on õigus uskuda või mitte uskuda, usku vahetada, samuti on vaba kirikutesse ja usuühingutesse kuulumine. Põhiseaduse § 40 sedastab: „Igaühel on südametunnistuse-, usu- ja mõttevabadus. Kuulumine kirikutesse ja usuühingutesse on vaba“ (RT 1992, 26, 349).

Usu- ja veendumusvabaduse piiramine võib kõne alla tulla vaid vähesel, meie põhiseaduses ja rahvusvahelistes konventsioonides loetletud juhtudel. Eesti Vabariigi põhiseadus lubab piiranguid kehtestada avaliku korra, tervise ja kõlbluse kaitse eesmärgil. Põhiseaduse §-st 19 (2) lisandub võimalus piirata usu- ja veendumusvabadust teiste isikute õiguste ja vabaduste kaitseks („igauks peab oma õiguste ja vabaduste kasutamisel ning kohustuste täitmisel austama ja arvestama teiste inimeste õigusi ja vabadusi ning järgima seadust“). COVID-19 kontekstis on olulised põhiseadusega kaitstud õigused tervise kaitsele (§ 28) ja elule (§ 16). Seega ei sätesta põhiseadus mitte ainult igaühe õigused, vaid ka igaühe, sh usuliste ühenduste kohustuse austada teiste seas ka neid nimetatud õigusi. Ka Riigikohus on märkinud, et „eraisikud ei saa oma hüvede kaitset jätta teiste isikute õigustega meelevaldselt ja mõõdotundetult arvestamata“ (RKKKo 04.02.2005: punkt 15). Sisuliselt tuleneb põhiseaduse §-st 19 (2) ühiskonda kooshoidev solidaarsuspõhimõte (RKKKo 04.02.2005).¹ Analoogiline solidaarsuspõhimõte on kätkeatud ka „Inimõiguste ülddeklaratsioonis“, mille artikkel 29 sätestab: „Igal inimesel on kohustused ühiskonna ees, kus ainuüksi ongi võimalik tema isiksuse vaba ja täielik arenemine“ (Inimõiguste ülddeklaratsioon 1948).

Riigil aga lasub positiivne kohustus kaitsta nii inimeste tervist, elu kui ka usu- ja veendumusvabadust, kehtestada selleks vastavaid seadusi

¹ Vt ka Vallikivi (2020: punkt 17).

ning võtta vajalikke meetmeid.² Samas ei saa kahelda, et „õigus elule on kõige olulisemaks põhiõiguseks, sest see on eelduseks kõigi teiste õiguste ja vabaduste kasutamisele“ (vt nt Roosma 2020). Kui elu ei ole, siis ei ole ka võimalust usu- ja veendumusvabadust teostada (Rohtmets, Kiviorg 2020).

Sellele vaatamata on mitme riigi kohtupraktikas leitud, et pandeemiaaegsed lauspiirangud 2020. aasta kevadel ja hiljem, näiteks pühakodade sulgemine, ei olnud proportsionaalsed.³ See tähendab, et piirangud olid mingis konkreetses situatsioonis võrreldes taotletava eesmärgiga (nakushaiguse leviku pidurdamine, tervise ja elude kaitse) ülemäärased ehk ebaproportsionaalsed. Samuti tekkis pandeemia esimese laine ajal mitmel pool vaidlusi selle üle, kas piirangutel oli seaduslik alus, st kas eksiti seaduslikkuse põhimõtte vastu (*rule of law*). Ka on vaieldud võrdse kohtlemise üle, näiteks kas kultuuriasutuste ja spordisaalide sulgemine on võrreldav pühakodade sulgemisega. Kas teatud juhtudel, oluliste riituste läbiviimiseks (armulaua käimine, abielude sõlmimine, matusetalitused vms) on erandite kehtestamine mõeldav?

Inimlikult on arusaadav, et igaüks peab just oma tegevust oluliseks ja vahel on ilmaliku ja usulise maailmavaatega inimestel raske üksteise soove mõista. Avalikus debatis oma soovide kõigile arusaadavaks tegemine, habermaslikult väljendades „tõlkimine ratsionaalsesse keelde“, on vajalik, kuid võib olla keeruline. Samas on ehk selles kontekstis huvitav mainida sotsioloog doktor Alexis Artaud de la Ferrière'i 2020. aasta aprillis avaldatud uuringu tulemusi, kus ta võrdles selleks ajaks 27-s Euroopa Liidu riigis kehtestatud piiranguid ning sekulariseerumise taset ühiskonnas (riik ja kirik on lahutatud ning usujärgijad moodustavad vähemuse). Artaud de la Ferrière toob välja, et kuigi oleks võinud eeldada, et enam sekulariseerunud ühiskondades on usu- ja veendumusvabadusele kehtestatud piirangud rangemad, siis sellist korrelatsiooni 2020. aasta kevadiste piirangute ajal välja tuua ei saa (Artaud de la Ferrière 2020).

² Riigil ei ole mitte ainult negatiivne kohustus hoiduda nende õiguste realiseerimise sekkumisest, vaid ka positiivne kohustus garanteerida need õigused ja vabadused, et need ei oleks pelgalt illusoorised. Samuti sedagi, et nende kaitse oleks efektiivne (Kiviorg, Roosma 2020: punkt 19).

³ Nt Prantsusmaal, Saksamaal ja Šveitsis (OSCE Human Dimension Commitments 2020: 118).

Eestis Vabariigis pole enne 2020. aastat haiguse leviku tõttu laialatuslikke kitsendusi põhiõigustele ja vabadustele kehtestatud. Seega on oluline mõtestada piirangute kehtestamist nii õiguslikult kui ka usuliste ühenduste silmade ja reaktsiooni läbi. Artikkel valmib ajal, kui 2021. aasta suvel on 2020. aasta novembris alanud viiruse teine laine vaibunud ning olukorrast tingituna on ka 2021. aasta talvel ja kevadel osutunud vajalikuks uued piirangud. Sellest lähtuvalt keskendume järgnevas analüüsis nii viiruse esimese laine ajal 2020. aasta kevadel väljakuulutatud eriolukorrale kui ka 2020. aasta novembris-detsembris alanud teisele lainele, mille puhul oli riigipoolne käitumine nüansirikkam.

Analüüsime riigi ja eri huvigruppide seisukohti ning kehtestatud piiranguid põhiseaduse, rahvusvaheliste kohustuste ja teiste riikide samaväärse praktika ja seisukohtade valguses. Küsime, kas kehtestatud piirangud olid 2020. aasta kevadise eriolukorra ajal ja sama aasta novembris alanud teise laine ajal ülemäärased ehk ebaproportsionaalsed. Väidame, et lauspiirangute või lauserandite kehtestamine, olgugi et need võivad olla sõnumilt selgemad, pole ka tervise kaitsel siiski alati põhjendatud. Iga situatsioon vajab eraldi hindamist ja ümberhindamist, kuid seda kooskõlas põhiseaduse ja rahvusvaheliste standarditega. Seda on eriti oluline meeles pidada negatiivse praktika tõttu mujal maailmas, kus eriolukorda kasutati mitmel pool ära usklike ja usuliste ühenduste tagakiusamiseks. Seda laadi juhtumeid on teada näiteks Hiinast, Lõuna-Koreast (Weiner, Lavery, Nardi 2020: 2), Venemaalt, Kasahstanist ja Usbekistanist (OSCE Human Dimension Commitments 2020: 118). ÜRO peasekretär António Guterres hoiatas kevadel, et pandeemia on laiemalt vallandanud vihakõne, ksenofoobia ja ka hirmutamise tõusulaine (Guterres, António 2020, 8.03). 2020. aasta märtsi alguses juhtisid koroonaviiruse piirangute ülemäärasusele mõningates riikides tähelepanu ÜRO inimõiguseksperdid (COVID-19 2020, 16.03), probleemidele juhtis tähelepanu ka OSCE (OSCE Human Dimension Commitments 2020: 118). Eestis tagakiusamise olukorda ei tekkinud. Samas vajavad ka Eesti lahendused ning reaktsioonid detailset käsitlust. Kontekstuaalne rahvusvahelise praktika analüüs saab aidata välja selgitada parimaid lahendusi, et sarnastele situatsioonidele edaspidi juba teadlikumalt vastu minna.

KOROONAKRIISI KRONOLOOGIA – PIIRANGUD 2020. AASTA KEVADEL

Vabariigi Valitsuse otsusega kehtestati Eestis 12. märtsil 2020 eriolukord, mis pidi esialgu kestma 1. maini, kuid mida pikendati ja mis kestis 17. maini 2020 (kaasa arvatud) (RT III, 13.03.2020, 1). Vabariigi Valitsus seadis esiplaanile rahva tervise ning toetudes peamiselt hädaolukorra seadusele (RT I, 03.03.2017, 1), kehtestas mitmeid piiranguid, sh keelustas suuremad rahvakogunemised.

Usulised ühendused tegid esimesi ettevalmistusi koroonaviiruse võimaliku levikuga toimetulekuks juba märtsi alguses, kui oli selge, et viiruse levik kogub hoogu. Varuti maske, soovitati vältida kätlemist ja seati sisse võimalused käsi desinfitseerida. Rooma-Katoliku Kiriku Tallinna Peeter-Pauli katedraalis võeti näiteks ära pühitsetud vesi, mida kirikusse sisenejad puudutasid. Õigeusu kirikutes mõeldi suudeldavate pindade tihedamale puhastamisele, ent kokkuvõttes jumalateenistuste ärajätmist ei kaalutud ning ka armulaua jagamine toimus nii nagu varem (Raiste. Ka Eesti kirikutes valmistatakse koroonaviiruse levikuks 2020, 3.03).

Esimesed sõnumid jumalateenistuste piiramise kohta tulid siiski juba vahetult enne eriolukorra algust. 12. märtsil 2020 teatas Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistoorium kogudustele, et lähinädalatel tuleb inimesi teavitada, et kirikusse tulemise asemel on võimalik osaleda jumalateenistusel raadio või interneti vahendusel. Kogudustes, kus teenistustel osaleb eeldatavalt rohkem kui sada inimest, tuleb teenistused ära jätta, kuid kiriku uks tuli hoida avatuna, et inimesed võiksid palveks siseneda. Et inimesi hajutada, soovitati teenistusi pidada nädala sees või pühapäeval eri aegadel. Füüsiline kontakt (nt rahutervituse ajal) polnud lubatud, kirikupinkides istujate vahel pidi olema nõuetekohane vahe (esialgu soovitati umbes meeter). Ära tuli jätta kirikukohv ja muus vormis suhtlemine teenistuse järel. Ka konverentsid, kontserdid ja muud üritused tuli ära jätta või edasi lükata. Vaatamata piirangutele säilis eraviisiline pihi ja armulaua vastuvõtmise võimalus. Armulaud tuli vaimulikul korraldada nii, et vaimulik kastab oblaadi ise veini sisse ja asetab inimesele otse keelele. Järgida tuli kõiki hügieenireegleid. Samuti toetas luteri kirikuvalitsus mõtet, et vaimulikud ja koguduste töötajad saavad seal, kus selleks on võimekus, olla abiks omavalitsuse töötajatele näiteks vanuritele toidu

koju viimisel (EELK Konsistoorium andis korraldused seoses koroonaviiruse haigusega COVID-19, 12.03.2020).

Eriolukorra väljakuulutamisega samal päeval pöördus kümmet Eesti kristlikku usuühendust koondav Eesti Kirikute Nõukogu (EKN) koguduste ja kõigi Eestimaa inimeste poole üleskutsega palvetada ja tegutseda üleilmse COVID-19 pandeemia tõttu kannatavate inimeste ja ühiskonna jätkusuutlikkuse eest. Avalduses öeldi, et EKN ja selle liikmeskirikud tunnevad muret inimeste ja kogu ühiskonna turvalisuse pärast ning paluvad seetõttu järgida Vabariigi Valitsuse ja asjaomaste asutuste ning rahvusvaheliste organisatsioonide antud juhiseid ja soovitusi koroonaviiruse leviku tõkestamiseks (Eesti Kirikute Nõukogu pöördumine koguduste ja avalikkuse poole, 12.03.2020).

11. märtsil rõhutas rahvastikuminister Riina Solman Põhjala ja Baltimaade kirikute oikumeeniliste sekretariaatide esindajatega kohtudes kiriku ülesannet olla rahututel aegadel rahu ja leppimise tooja (Solman. Kiriku roll on rahututel aegadel rahu ja leppimist tuua, 11.03.2020).

Kui 12. märtsil oli veel ebaselge, kas jumalateenistuste pidamine on lubatud või mitte, siis 13. märtsil 2020 kohtus minister Riina Solman EKN-i liikmeskirikute juhtidega, et arutada riiklikust eriolukorrast tulenevaid nõudeid ja piiranguid, ning rõhutas sel kohtumisel, et kõik rahvakogunemised ja avalikud üritused, sh jumalateenistused tuleb võimaliku nakkusohu tõttu ära jätta. Eriolukorra piirangutest tingitud ebamugavus oli muidugi mõistetav, kuid Solmani sõnul pidi samamoodi olema arusaadav, et „kaalul pole ainult meie tervis, vaid ka elude kaitse“ (Juhised usuliste ühenduste tegevuse korraldamiseks eriolukorras, 14.03.2020). Minister möönis, et üksikjuhtudel on vältimatute usuliste talituste eraviisiline läbiviimine lubatud, kuid ka sel juhul tuleb välistada võimalik nakkusohu teistele inimestele.

Kohtumise tulemusena kinnitati kogudustele antavaid juhiseid eriolukorras käitumiseks, milles märgiti, et „kõik usulised avalikud organiseeritud üritused, sealhulgas avalikud jumalateenistused, kirikukontserdid ja muud inimeste kogunemised tuleb lükata edasi või ära jätta kuni uute juhiste või eriolukorra lõpuni“. (Juhised usuliste ühenduste tegevuse korraldamiseks eriolukorras, 14.03.2020). Usuliste talituste vahendamiseks soovitasid kiriku- ja riigijuhid kasutada elektroonilisi vahendeid. Avalduses rõhutati, et kõigi Eesti inimeste usuvabadus on tagatud

ka eriolukorras, kuid ühtlasi peab arvestama inimeste tervise kaitse kaalutlustega. Lubatud oli eraviisiline usuliste talituste läbiviimine (hingehoidlikud vestlused, piht ja armulaud) ning teised ühe või teise usulise ühenduse spetsiifikast lähtuvad tegevused. Need tuli aga organiseerida nii, et oleks välistatud nakkusoht teistele inimestele. Kirikuid Eesti riigivõim sulgema ei hakanud ja lubas, et inimeste isiklike usuliste vajaduste rahuldamiseks võivad usuliste ühenduste kasutuses olevad kirikud ja muud palve- ja pühakojad jääda avatuks (Solman. Rahvakogunemistest tuleb hoiduda ning jumalateenistused võimalusel veebiülekanne vahendusel korraldada, 13.03.2020).

16. märtsil 2020 täpsustas rahvastikuminister, et kuna riikliku eriolukorra tingimustes on keelatud rahvarohked kogunemised, kehtivad piirangud ka tähtsate peresündmuste, nagu abiellumise, matuste ja sünnipäevade puhul. Välismaalt matustele tulles on võimalik taotleda viisat erandkorras riiki sisenemiseks (Solman. Tähtsad perekondlikud sündmused, sealhulgas abiellumine ja matused tuleb pidada kitsas ringis, 16.03.2020).

Riik pakkus jumalateenistuste ülekandmisel oma abi ja rahvastikuministri ettepanekul lülitati alates 22. märtsist ETV2 saatekavasse igapäevane jumalateenistus. Koostöös EKN-iga lepiti kokku, et esimesed kolm jumalateenistust viivad läbi EELK peapiiskop Urmas Viilma (22.03), Rooma-Katoliku Kiriku Eesti apostellik administraator piiskop Philippe Jourdan (29.03) ja Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu president Erki Tamm (5.04). Edasised teenistuste läbiviijad pidid selguma jooksvalt, nii et arvestatud oleks põhimõttega, et kõik suuremad konfessioonid saaksid esindatud. Solman rõhutas taas, et riik mõistab eriolukorrast tingitud ebamugavust, ent toonitas samas, et piirangud on seatud inimeste tervise huvides (ETV2 programmis on riikliku eriolukorra ajal pühapäevased jumalateenistused, 17.03.2020). Alates 29. märtsist kanti kanali ETV+ eetris üle pühapäevaseid venekeelseid palvusi (ETV+ kanalil on pühapäeviti venekeelsed palvused, 27.03.2020). Tallinna Jaani koguduses toimuvaid jumalateenistusi kandis aga üle Tallinna Televisioon.

Sotsiaalministeeriumi vahendusel asus hingehoiu kaplanaat alates 17. märtsist tegelema hingehoidliku abi eriolukorras kättesaadavaks tegemisega. Selleks käivitus 17. märtsist 2020 hingehoidjate telefoninõustamine,

millega raviastutused ja hooldekodud said personaalse hingehoidja (Raiste. Kristlik maailm tähistab Kristuse surmapäeva, 10.04.2020).

14. märtsil avaldas Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku peapiiskop Urmas Viilma pikema juhise, et aidata nii luteri kiriku ja küllap ka teiste kristlike uskkondade liikmetel eriolukorras kohaneda ja teada, mis on lubatud ja mis mitte. Nii näiteks olid kirikud jätkuvalt avatud, vaimulikud võisid edasi teenida, võis pidada palvusi, eraviisil võis jagada ka armulauda. Keelatud olid suuremaid rahvahulki kokku toovad talitused ja avalikud jumalateenistused. Keeldu kirikusse minna riik inimestele ei seadnud. Lisaks piirangutele hoiduda rahvarohketest kogunemistest oli oluline inimese enese vastutus proovida vältida lähikontakte ja pidada kinni kõikidest hügieeninõuetest.

Viilma möönis, et viirus ei püsi ka pühapäeviti peidus ja seetõttu peavad kirikud vastutustundlikult käituma ning soovutama oma liikmetel pühapäeval kodus olla ning jälgida jumalateenistusi interneti või televiisori vahendusel. Tema sõnul pidid kirikuliikmed mõistma, et ühiskonnas kehtestatud piirangud, sh avalike jumalateenistuste ajutine peatamine, on inimeste enda ja nende lähedaste huvides ning rahva tervise kaitseks. Viilma lisas: „Vajame praeguses keerulises olukorras üksmeelt ja ühtsust, mistõttu on oluline üksteist toetada ja kogu olukorra lahendamise pärast tegutsedes ka palvetada.“ (Viilma. Kuidas jääda raskel ajal ustavaks oma usule, 14.03.2020).

Viiruse üha laienev levik tõmbas kriipsu peale ka lootustele, et aprillis tähistatavate ülestõusmispühade ajaks on suurem kriis möödas ja kirikus võib taas pidada jumalateenistusi. Kartuses, et ülestõusmispühade kui kirikuaasta suurima püha puhul võivad kristlike usuühenduste liikmed riiklikku keeldu eirata, andsid Rooma-Katoliku Kiriku piiskop Philippe Jourdan, Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku metropoliit Stefanus ja Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku metropoliit Eugeni lühikeste salvestatud klippide vahendusel kirikulistele teada, et nad ülestõusmispühade ajal kirikusse ei tuleks, vaid püsiksid turvaliselt kodus (Rooma-Katoliku Kiriku (RKK) piiskop Philippe Jourdani videopöördumine, 06.04.2020; Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku (EAÕK) metropoliit Stefanuse videopöördumine, 06.04.2020M; Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku (MPEÕK) metropoliit Eugeni videopöördumine, 06.04.2020). Tallinna Jaani koguduse õpetaja Jaan Tammsalu võttis asja kokku: „Ilma armulauda suurt neljapäeva tähistada on nagu ilma hapnikuta õhk. Kurb on,

aga loodame, et see on viimane kord, kui nii peab talitama. Igal pühapäeval on veebiteenistus. Kirikus on organist, vaimulikud. Jaani kirik kutsus muusikuid esinema, neid, kellel ju parajasti tööd pole.“ (Tammsalu. Pea-aegu kõik on sel aastal teistmoodi, 10.04.2020).

Tallinnas jäeti ära tavaks saanud suure reede ristitee (Kristlik maailm tähistab Kristuse surmapäeva, 10.04.2020). Pärnus ristitee siiski toimus, kuid ainult vaimulike osavõtul (Keskküla. Kohalikud vaimulikud läbisid ristikäigu tänava isekeskis, 10.04.2020). Vene Õigeusu Kiriku kirikupea patriarh Kirilli eeskujul, kes sõitis 3. aprillil autoga, kuhu oli asetatud ikoon, ümber Moskva, lendasid 9. aprillil Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku metropoliit Eugeni, Narva ja Peipsiveere piiskop Lazar ning Pühtitsa kloostri iguumenja Filareta lennukiga üle Eesti ja palvetasid ristikäigul lennukis koroonaviirusest vabanemise eest. Lendu rahastas suurettevõtja Oleg Ossinovski (Ristikäigul Eesti kohal palvetati viirusest vabanemise eest, 10.04.2020).

USULISTE ÜHENDUSTE KRIITIKA PIIRANGUTE SUHTES

Kui esialgu adapteerusid usulised ühendused ja nende juhid uue olukorraga kenasti, siis aprillis oli märgata esimesi kriitilisi sõnavõtte ja kirjutisi piirangute ja riigivõimu suhtes. Eriti konservatiivsetes väljaannetes avaldati uudiseid välisriikidest, kus kirikute sulgemine oli pälvinud teravat kriitikat. Nii näiteks arvustas endine Rochesteri piiskop Michael Nazir-Ali Inglise kirikujuhtide otsust kirikud sulgeda ja nimetas seda veaks, mis tuleb parandada. Nazir-Ali sõnul pole kirikus käimine sama kui kõrtsi või jalgpallimatši külastamine. Just kriisiajal tundsid inimesed vajadust kirikusse minna ja seal vaikselt enda ja oma lähedaste eest palvetada (Nazir-Ali. Church closures are a mistake, 09.04.2020). Briti õigusteadlasest professori Mark Hilli arvates võis sellise reaktsiooni põhjuseks osaliselt olla ka asjaolu, et kirikujuhtide antud juhised olid mõnes mõttes isegi rangemad kui riigi kehtestatud piirangud (Hill 2020: 8). Sarnaseid enesepiiramisi kehtestasid usulised ühendused ka mujal riikides.

Mitmel pool Euroopas jõuti kriitilistest sõnavõttudest kaugemale ja pandeemia ajal esines nii riigi kehtestatud piirangutest üleastumisi kui

ka sellele järgnevaid karistusi. Nii näiteks trahviti viirusest kõige enam laastatud Itaalias preester Lino Violat 730-eurose trahviga selle eest, et ta pidas kuue osalejaga missat. Itaalias olid alates 8. märtsist kõik avalikud usutalitused keelatud (Itaalia kardinal: on aeg taastada avalikud missad ja talitused, 26.04.2020). Kreekas jagas Korfu metropoliit Nektarios kirikusse tulnud umbes paarikümnele inimesele armulauda, ta võeti selle eest kinni ja toimetati ülekuulamisele (What did the Metropolitan of Corfu say to the Prosecutor, 13.04.2020). Kreeka valitsus lubas suurel nädalal kirikutes teenistusi pidada vaid suletud uste taga ja kahe vaimuliku osavõtul (Corfu bishop, officials charged for breaking Covid-19 regulations, 14.04.2020). Aprilli lõpul puhkes Ateenas skandaal, sest pandeemia ajal organiseeritud veoautokontserdil peaministri maja ees ei suudetud vältida inimeste kogunemist. Eesmärk oli üllas – Ateena linnaeepa soovis inimesi piirangutest kinnipidamise eest tänada. Selle peale teatas Stagoi ja Meteora metropoliit Theoklitos, et tema kuulutab oma piiskopkonna kirikud avatuks (Truck concert, crowding outside PM's residence angers Greeks amid lockdown, 26.04.2020).

Eestis kulmineerusid sedasorti seisukohad aprilli keskpaigas konservatiivses veebiajakirjas Meie Kirik esitatud küsimusega, kas kirik peab riigivõimu korraldusi allaheitlikult täitma või tuleb kirikul Uue Testamendi Apostlite tegude raamatule (Ap 5,29) toetudes Jumala sõna enam kuulata kui inimese sõna. Kirjutise autor, luteri kiriku Karja koguduse õpetaja Veiko Vihuri deklareeris, et ilmalikul võimul pole õigust anda kirikule korraldust jätta jumalateenistused pidamata. Seda nimetas ta türanalikuks võimu kuritarvitamiseks.

Ta jätkas: „Kahjuks on ka nii mõnedki kristlased heaks kiitnud jumalateenistuste lakkamise, osutades vajadusele kaitsta inimeste tervist. Loomulikult tuleb inimeste tervist hoida ja kaitsta ning koguduseliikmeid mitte ohtu seada, ent õigesti ütleb anglikaani piiskop Michael Nazir-Ali, et kirikusse minek on hoopis midagi muud kui minna pubisse või jalgpallimatši vaatama. Veel küsib ta, miks rakendatakse kirikute suhtes nii rangeid piiranguid (Inglismaal on kirikud suletud), samas kui ostukeskusesse võib minna ja ühistranspordiga saab sõita.“ (Tähelepanekuid usu-elu piirangutest. 14.04.2020). Selles peegeldus Vihuri arvates riigi suhtumine, et kirikud pole elutähtsad asutused, mis peaksid lahti olema.

Ühtlasi arvustas ta kirikujuhte ja vaimulikke, kes on Jumala käsust olnud kuulekamad ilmalikele võimudele: „Nimelt on kristlikul kirikul selge mandaat (käsk, korraldus) Jumalalt kuulutada sõna ja jagada sakramente. Kui kirik ise oma ukсед sulgeb ja teenistused lõpetab, pole enam tegemist kirikuga.“ Vihuri tõi kaasaja pandeemia puhul võrdluse varakirikliku olukorraga, kui jumalateenistusele koguneti sisuliselt illegaalsena ja riigivõimu tahet eirati või trotsiti. „Ka jumalal on oma nõudmisel,“ lõpetas Vihuri (Tähelepanekuid usuelu piirangutest. 14.04.2020).

Viiruse ränka mõju kirikule mainis aprilli keskel ka luteri kiriku emeriitõpetaja Toomas Paul, kes väitis, et kirikujuhid võivad inimesi küll lohutada, et viga pole midagi, kuid tegelikult on pandeemia kirikule suur katsumus. Ka ülestõusmispühad on Pauli sõnul kogukonna ühine asi, mitte privaatne sündmus, mistõttu virtuaalne teenistus ei saa kuidagi inimeste osadust asendada (Paul. Surma astel on katki murtud, 16.04.2020).

19. aprillil 2020 esines raadioeetris siseministeeriumi usuasjade osakonna nõunik Ringo Ringvee, kes ütles, et viirusele usudogmad eriti korda ei lähe. Seoses viiruseaegsete reeglite täitmisega pidas Ringvee muret tekitavaks, et veebiteenistuse salvestamisel on kirikutes liiga palju inimesi. Ringvee sõnul oli raske eri organisatsioonide suhtes erisusi tekitada, sest ka näiteks jumalateenistuste puhul võis teoreetiliselt olla ringikeste mahamärkimine ja inimestele juhiste andmine võimalik, kuid praktiline ellurakendamine võis osutada keerulisemaks. Ringvee küsis, kes vastutab, kui reegleid ei täideta ja kirikust saaks alguse mõni kolle (Eriolukord ja usuvabadus, 19.04.2020). Ringvee seisukohta kommenteeris Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku peapiiskop Urmas Viilma kui ühe ametniku arvamust, kes ei otsusta kirikute sulgemise üle. Viilma väitel suhtlesid kirikute juhid kriisi ohjamisel kõige kõrgema taseme otsustajatega ehk riigi poliitiliste juhtidega (Peapiiskop Urmas Viilma postitus 21.04.2020). Alalhoidlikes ringkondades tekitas Ringvee seisukoht pahameelt, nagu sõltuks ametniku soovast, kas kirikuid tuleb üleastumiste korral sulgema hakata või mitte (Kas Eesti Vabariik hakkab vajadusel kirikute uksi sulgema? 20.04.2020).

Seisukoht, et kirikute staatus on kohvikute, jalgpallimatšide või muude avalike kohtade ja ürituste omast erinev, kõlas vaimulike suust aprilli ja mai jooksul üha sagedamini. Seda süvendas ühiskonna järkjärguline avanemine, kui eriolukorra juht peaminister Jüri Ratas ja Vabariigi

Valitsus pidid otsustama, mis järjekorras ühiskonda taas avada. Sellele lisaks tõstatus küsimus piirangute proportsionaalsusest. Nagu mainitud, võrreldi vaimulike seas jumalateenistustel osalemist pigem poes käiguga, kuid mitte teiste avalike ürituste, nagu teatrietenduse, kinokülastuse või mõne muu rahvarohke kogunemisega.

Aprilli lõpul avaldas Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku peapiiskop Urmas Viilma soovi, et kirikutele seatud piiranguid tuleb leevendada. Selleks koostas ta 22. aprillil rea ettepanekuid, mille Eesti Kirikute Nõukogu liikmeskirikute juhid ja esindajad üks päev hiljem heaks kiitsid. Need esitati veel samal päeval eriolukorra juhile peaminister Jüri Rata-sele. Viilma põhjendas oma tegevust muu hulgas sellega, et meedia põhjal on näha, kuidas eri valdkondade esindusorganisatsioonid pöörduvad Vabariigi Valitsuse poole samuti piirangute leevendamise ettepanekutega. Ettepaneku kohaselt tuli jumalateenistuste pidamine teatud tingimustel taastada. Tingimustena olid paika pandud näiteks jumalateenistusel viibivate inimeste arvu piiramine, desinfitseerimisvahendite paigaldamine ja kokku lepitud vahemaast kinnipidamine. Vaimulikule kehtestati eraldi reeglid, et ta peab kasutama isikukaitsevahendeid ja vältima füüsilist kontakti. Kirikute nõukogu soovis, et leevendused rakenduksid alates 1. maist 2020 ja Saaremaal, kus viiruse levik oli eriti intensiivne, alates 15. maist 2020 (Eesti Kirikute Nõukogu palus valitsuselt leevendusi kiriku-elu piirangutele, 28.04.2020).

Et neile ei järgnenud usuliste ühenduste jaoks positiivset otsust, pidas Urmas Viilma õigeks avalikult riigivõimu esindajatele märku anda, et kirik soovib jumalateenistuste pidamist taas alustada. Selleks teatas Viilma pühapäeval, 3. mail 2020 sotsiaalmeedias, et kutsub kiriku vaimulikke järgmise nädala esmaspäeval, kolmapäeval ja reedel helistama kirikukellasid. Selles otsuses peegeldus ühtlasi pettumus, et kirikud ei saanud alates 1. maist uksi teenistuste jaoks avada. Ehkki Viilma selgitas, et otsus kutsuda vaimulikke kellasad helistama on märguandeks, et kirikud on valmis uksi avama, tõlgendati poliitilistes ringkondades seda kui vastuhakku riigivõimule. Seda iseloomustab Eesti Konservatiivse Rahvaerakonna riigikogu fraktsiooni abiesimehe Helle-Moonika Helme väljaõeldu, et Viilma tegeles juba enne valimisi poliitikaga ja tegeleb sellega ka nüüd. Helme pidas seda kahetsusväärseks, sest tegemist oli rahvatervise küsimusega ja kirikus käis just kõige haavatavam ühiskonnakiht. Helme

viitas ka riigi toetusele, mis oli mõeldud jumalateenistusel saamata jäänud tulu kompenseerimiseks (Lomp. Viilma tegeles poliitikaga juba enne eelmisi valimisi, 04.05.2020).

Luteri kiriku konservatiivsed ringkonnad olid Helme seisukohtade suhtes kriitilised ja küsisid, kas kaubanduskeskused tehakse tõesti enne lahti kui kirikud. (Kas kaubanduskeskused lähevad enne lahti kui kirikud?, 04.05.2020). Rahvastikuminiister Riina Solmani sõnul tuli avalike jumalateenistuste keeld lõpetada siis, kui Vabariigi Valitsus otsustab leevendada ka teisi piiranguid. Ta ei näinud Viilma üleskutses suurt kriitikat, vaid valmisolekut kirikud avada (Solman. Kuidas saab Viilma üleskutset pidada vastuhakuks?, 04.05.2020). Ühtlasi esitas Solman soovitus, et seni kuni teenistuste pidamine siseruumides on keelatud, võiks teenistusi läbi viia välitingimustes (Solman. Vastuseks peapiiskop Viilma üleskutsele: vabaõhuteenistused peavad olema lubatud, 02.05.2020).

Samal ajal, kui avalikkuseni jõudis mõne vaimuliku piirangu suhtes väljendatud kriitika, tegi valitsus 24. aprillil 2020 otsuse anda lisaelarvest usulistele ühendustele 2 miljonit eurot toetust (Kogudused saavad sotsiaalse mõjuga tegevuste jätkamiseks ja koguduste majanduslike raskuste leevendamiseks toetust, 27.04.2020). Seletuskirjas öeldi, et meetme eesmärk on toetada usulisi ühendusi, kelle tegevus on kriisi ajal tugevasti häiritud, kuid kes jätkavad inimestele nii hinge- kui ka sotsiaalabi osutamist. Eriolukorra piirangutest lähtuvalt oli usuliste ühenduste tegevus ja omatulu teenimine oluliselt piiratud. Samal ajal väideti seletuskirjas, et inimeste pöördumine kirikute poole oli kriisi ajal suurenenud (Valitsus kiitis heaks lisaelarvega raha jagamise põhimõtted ja sihtrühmad, 06.05.2020). Seda on raske kinnitada, sest ühtegi uuringut teenistustest osavõtu kohta pole läbi viidud. Küll aga kinnitas 72 Eesti Kirikute Nõukogu liikmeskiriku vaimuliku hulgas tehtud küsitlus hingehoiutöö mahu kasvu, kusjuures vaid 10% vastanud vaimulikest ei näidanud ise initsiatiivi abivajajate otsimisel (Soom, Schihalejev 2020: 45–46.)

Näib, et usuliste ühenduste avalikul survele oli mõju, sest juba 5. mail 2020 otsustas Vabariigi Valitsus, et avalike jumalateenistuste ja teiste avalike usuliste talituste läbiviimisel avalike kogunemiste piirang alates 10. maist 2020 ei kehti. Ka 10. mai järel tuli järgida peaministri 24. märtsi korraldust, mis nõudis teiste inimestega kahemeetrise vahemaa pidamist ja keeldu viibida avalikus kohas koos rohkem kui kahel inimesel. Ühtlasi

pidid kogudused tagama desinfitseerimisvahendite olemasolu (Rahvastikuminister Riina Solmani selgitused avalike jumalateenistuste osas kehtinud piirangute lõpetamise osas, 06.05.2020).

Usuliste ühenduste survet ja rahutust piirangute pärast esines üle kogu maailma, sh Euroopa riikides. Nii näiteks avaldasid Itaalia piiskopid 2020. aasta aprilli lõpul protesti avalike missade jätkuva keelamise pärast, sest valitsus oli leevendamas piiranguid muudes valdkondades. Selles olukorras väitsid piiskopid, et nii takistatakse usuvabaduse teostamist (Covid-19: Italian Bishops protest continued ban on public Masses, 27.04.2020). Eriti valjult reageerisid konservatiivsete seisukohtade poolest tuntud kirikutegelased. Maikuu algul allkirjastas 12 katoliku vaimulikku avalduse, milles märgiti, et usuvabadust on ebaproportsionaalselt piiratud. Rahva tervis ei saanud avalduse autorite hinnangul olla piirangute kehtestamise põhjenduseks. Sedasorti käitumine tituleeriti paanika külvamiseks. Eesti konservatiividki paiskasid meediasse artikleid selle kohta, kuidas kiriku jaoks on avalike missade pidamise küsimus eluliselt oluline isegi siis, kui inimesed neil osaleda ei saa (Vihuri. Kristlaste jaoks on usuvabaduse keskmes avalik missa, 01.05.2020; Auksmann. Miks on avalik missa kiriku jaoks eluliselt oluline?, 05.05.2020).

Eesti naaberriikidest lubas Soome valitsus 4. mail koguneda jumalateenistustele kuni kümnel inimesel ja alates juunist siseruumides toimuvatele teenistustele 50 inimesel (Hallitus linjasi suunitelmasta koronakriisin hallinnan hybridistrategiaksi ja rajoitusten vaiheittaisesta purkamisesta, 04.05.2022); väliteenistustele võis koguneda kuni 50 inimest. Lätis ei keelanud valitsus avalike jumalateenistuste pidamist, aga märtsi keskel seati teenistustele piirangud. Jumalateenistustel võis osaleda nõutud arv vaimulikke ja kuni 50 koguduseliiget. Ülestõusmispühade eel vähendati seda arvu 25 inimeseni. Enne ülestõusmispühaid soovis valitsus kehtestada põhimõtte, et inimene võib kirikus viibida kuni 15 minutit, aga seda reeglit ei kehtestatud (Public Masses never stopped in Latvia – bishop convinced authorities 'spiritual food' is necessary, 01.05.2020).

Ameerika Ühendriikides talitasid eri osariigid erinevalt. 2020. aasta aprilli keskel avaldati uuringu tulemused, mis näitasid, et vaid kümme osariiki keelas kirikliku teenimise ehk kiriklikud talitused peaegu täiesti, sh näiteks New Yorgi ja California osariik, kus rahvaarv on suur ja levik

oli kiire. Ligi 20 osariiki piirasid osalejate arvu kuni kümnega, ent pea-aegu teist sama palju ei piiranud teenistusi üldse. Enamik USA osariike kehtestas koroonaviiruse levikuga seotud piirangute raames religioos-sele tegevusele erandi (Villa (2020: 27.04)). Mõned osariigid (nt Florida, Lõuna-Carolina ja Tennessee) asusid seisukohale, et usuline tegevus on sama oluline kui toidu ja tervishoiuteenuste kättesaadavus (Sealsamas). Mitmel pool maailmas töid piirangud 2020. aasta kevadel kaasa usuliste ühenduste pöördumised kohtute poole, et kehtestatud kitsendusi vaidlustada. Mõningatest kohtuskäikudest räägime allpool.

Kevadiste piirangute lõpetamise järel saatis peaminister Jüri Ratas EKN-ile tänukirja ja avaldas kirikute nõukogule tänu panuse eest viiruse vastu võitlemisel (Peaminister Jüri Ratase tänukiri Eesti Kirikute Nõukogule, 11.05.2020). 16. mail 2020 toimus EELK Keila kirikus jumalateenistus, kus mälestati viiruse ohvreid ja avaldati tänu neile, kes andsid olulise panuse viiruse tõrjumisel. Teiste seas kõnelesid ka rahvastiku-minister Riina Solman ja Terviseameti kriisistaabi hädaolukorra meditsiinijuht doktor Arkadi Popov (Kirikute nõukogu mälestas jumalateenistusel koroonaviiruse ohvreid, 18.06.2020).

VIIRUSE TEINE LAINE 2020. AASTA SÜGISEST KUNI 2021. AASTA KEVADENI – TEEKOND ÜLDPIIRANGUTEST ERISTUSTENI JA TAGASI ÜLDPIIRANGUTENI

Kevadel konservatiivses veebiajakirjas Meie Kirik tõstatunud küsimus, kas kirikud peavad täitma riigivõimu korraldusi, kerkis 2020. aasta oktoobris kiriku ja riigi vahekorraga seoses taas päevakorradele, kui luteri kiriku peapiiskop Urmas Viilma ütles seoses kavandatava abielureferendumiga, et kiriku jaoks on pühakiri kõrgemal põhiseadusest, täpsustades seda seisukohta, et ideaalne on olukord, kus põhiseadus ja pühakiri on teineteisega kooskõlas, lisades, et „Ei taha, et tekiks olukord, kus üks [põhiseadus – *toim*] on teisest kõrgemal“. (Peapiiskop kooseluseaduse rahvahääletusest: kiriku jaoks on pühakiri kõrgemal põhiseadusest, 7.10.2020).

Viiruse teine laine hakkas tõusma novembri alguses, kui uute nakatanute arv oli püsivalt kolmekohaline. Novembri jooksul kasvas järjekindlalt ka haiglaravi vajavate viirushaigete arv. Vabariigi Valitsus ei kehtestanud uut eriolukorda, vaid valis konkreetsete piiravate meetmete ja piirkondlike erisuste tegemise tee. Alates 24. novembrist oli kohustuslik kanda avalikes siseruumides, sh pühakodades maske. Korraldusega sedastati, et avalikud jumalateenistused ja teised avalikud usulised talitused on lubatud ainult siis, kui on täidetud teatud tingimused. Muu hulgas seati sisse kaks pluss kaks reegel, 50% täitumuse nõue ning piirarv 250 inimest. Kui isikutele ettenähtud alal oli tagatud statsionaarne istekoht, ei tohtinud külastajate arv ületada 400 inimest (Vabariigi Valitsuse korraldus nr 417, 23.11.2020).

Eriti kiire ja ulatuslik oli viiruse levik Harjumaal ja Ida-Virumaal. Seetõttu otsustas valitsus alates 12. detsembrist sulgeda Ida-Virumaal kõik meelelahutusasutused ja peatada seal vaba aja tegevus. Harjumaale rakendati samad piirangud alates 28. detsembrist. Alates 14. detsembrist kuni 31. detsembrini otsustati sulgeda kõik õppeasutused Eestis (Vabariigi Valitsuse korraldus nr 429, 4.12.2020; Valitsus paneb uuest nädalast kõik koolid alates 1. klassist kinni, erandkorras säilib kaugõpe, 09.12.2020).

Pühakojad jäid seevastu avatuks ja teenistusedki neis võisid jätkuda. 29. novembril 2020 saatis rahvastikuminister Riina Solman usulistele ühendustele kirja, kus tuletas meelde, kui oluline on kinni pidada viiruse tõkestamiseks kehtestatud reeglitest. Teenistustel tuli kanda maski, pidada kinni kaks pluss kaks reeglist ning võimaldada käte ja pindade desinfitseerimine. Talitustel kasutatavad esemed tuli pärast igat kasutuskorda desinfitseerida. Eraldi pööras rahvastikuminister tähelepanu vaimulike käitumisele kui eeskujule. Hoiduda tuli kõrge riskiga tegevustest, näiteks laulmisest. Kui koorilaulust polnud võimalik loobuda, tuli kooriliikmete arvu piirata. Pidades silmas eelseisvat adventiaega, mil kirikud on tavapärasega võrreldes rahvarohkemad paigad, toonitas Solman, et pühakodades, kus on statsionaarsed istekohad, ei tohi koguneda rohkem kui 400 inimest. Seda arvu vähendati Harjumaal ja Ida-Virumaal, kus täitumus võis ulatuda kuni 50%-ni kõikidest istekohtadest või ruumi tavapärasest kogutäitumusest. Ruumides, kus istekohti polnud, võis kokku tulla kuni 250 inimest (Rahvastikuminister paneb kirikutele

südamele ohutusnõuete täitmise vajalikkust viiruse leviku tõkestamiseks, 29.11.2020).

Otsus pühakojad avatuks jätta ja lubada neis teenistusi pidada jäi jõusse ka detsembris langetatud otsuse järel koolid sulgeda. Kirikud ja palvemajad jäid avatuks isegi Ida-Virumaal, kus suleti kõik muud avalikud kohad, v.a toidupoeid. Kehtestatud piiranguid põhjendati usuvabaduse tagamise ja kaitsega. Näiteks viitas valitsuse otsust kommenteerinud rahvastikuminister Riina Solman, et olukord Eestis pole sedavõrd kriitiline, et usuvabaduse piiramine oleks põhjendatud. Samamoodi viitas usuvabadusele ka sotsiaalminister Tanel Kiik, kes kinnitas, et võimalus kirikutes käia tuleb inimestele jätta (Pühakojad lahti, koolid kinni!, 10.12.2020). Kiik ütles, et tulemas on jõuluaeg, ent lisas ka olulise viiruse levikut puudutava täpsustuse, et kirikutes pole seni suuri koldeid esinenud (Aktuaalne kaamera, 09.12.2020). Nii nagu kevadise pandeemia esimese laine ajal otsustas Eesti islami keskus ka teise laine ajal, 12. novembril, ise ukсед sulgeda (Pandemic risk alarm 2, 12.11.2020).

Samas jõudis sel perioodil avalikkuse ette uudis, et Kuremäe kloostriks on tekkinud suur haiguskolle. Teisel advendipühapäeval käis politsei pühakodades kontrollimas valitsuse korraldustest kinnipidamist. Selle käigus selgus, et maskikandmise kohustust järgitakse vaid valikuliselt. Probleeme tuvastati teisi (Politsei kontrollib kirikuid: kandke maske!, 09.12.2020).

Siseministeerium andis seepeale avalikkusele signaali, et kirikud jäävad lahti vaid sel juhul, kui täidetakse Vabariigi Valitsuse seatud piiranguid. Taas rõhutati, et vaimulikud peavad koguduste liikmetele näitama eeskujut, ei tohi piiranguid naeruvääristada ega luua õhkkonda, milles maski kandmist peetakse usu nõrkuse väljenduseks. See võis tähendada, et selliseid juhtumeid oli esinenud. Lisaks soovitas ministeerium, et vanemad inimesed jälgiksid teenistust veebiülekanne vahendusel (Kirikud jäävad lahti juhul kui tagatakse kõik ohutusnõuded, 13.12.2020).

Vabariigi Valitsuse otsus sulgeda koolid, kuid jätta kirikud avatuks pälvis avalikkuses vastakaid reaktsioone. Ühelt poolt kostis otsuse suhtes kriitikat, nii näiteks ütles Euroopa Parlamendi saadik Marina Kaljurand, et ta ei mõista, kuidas kirikute avatuks jätmine aitab vanemat elanikkonda ja kirikusse jõulude ajal tulevaid rahvamasse viirusest säästa. (Kaljurand. Piirangute kehtestamine näib sõltuvat sellest, kes kõvemini

karjub, 13.12.2020). Teiselt poolt kostis Eesti Konservatiivse Rahvaerakonna esindajate seast seisukoht, et kirikute sulgemine väljendab vasakpoolsete viha (Helme. Mis kius see on, et kirikuid tahetakse sulgeda?, 13.12.2020). Nii muutus kirikute sulgemise küsimus osaks poliitilisest ideoloogiast ja samal ajal päevakorral olevast abieluteemalisest rahvahääletusest.

Samal teemal sõna võtnud luteri kiriku peapiiskopi Urmas Viilma sõnul pole Eestis usuvabaduse temaatikale väga palju tähelepanu pööratud, sest seni on selles vallas kõik kenasti korras olnud. Ent võrreldes muu tegevusega, nagu meelelahutus või sport, mille puhul tavainimesele võib jääda mulje, et see on väga sarnane usulise tegevusega, ei ole need peapiiskopi sõnul universaalsed inimõigused. Mainides hanukat tähistavaid juute ja talvist pööripäeva ootavaid maausulisi, ütles Viilma, et tegemist pole vaid luteri kiriku keskse küsimusega, nagu see Eesti avalikkuse kajastuse põhjal näib (Peapiiskop Urmas Viilma vastab, miks on kirikud avatud, 10.12.2020).

Olukord Eestis halvenes 2021. aasta alguskuudel järjekindlalt ja kujunenud olukorras keelustati märtsis valitsuse korraldusega statsionaarsete istekohtadega ja statsionaarsete istekohtadeta paikades avalikud koosolekud, avalikud üritused, sh konverentsid, teatrietendused, kontserdid ja kinoseansid, avalikud jumalateenistused ja teised avalikud usulised talitused siseruumides (Vabariigi Valitsuse korraldus nr 97, 26.02.2021). Keelati ka mitmed teised tegevused. Samas oli 1. märtsist lubatud näiteks õpe 1.–4. klassis ning endiselt oli lubatud viibimine kauplustes ja kaubanduskeskustes. Lubatud olid ka professionaalsetele ja noortele tippspordlastele ning puuetega inimestele mõeldud võistlused. See sai sündida juhul, kui spordivõistluse ning spordi- ja liikumisürituse korraldaja tagas, et siseruumi täitumus ei olnud suurem kui 50% ruumi kogutäitumusest. Sisetingimustes ei tohtinud lubatud osalejate arv olla suurem kui 200 inimest ja välitingimustes suurem kui 250 inimest, kui on tagatud, et osalejate arv rühmas ei olnud suurem kui 50 inimest. Tagatud pidi olema, et kokku ei puututa teiste rühmadega, aga ka see, et on olemas desinfitseerimisvahendid ja täidetakse desinfitseerimisnõudeid. Korraldus jõustus 1. märtsil 2021 ning piirangud sätestati 3.–28. märtsini (kaasa arvatud).

Märtsis tehti veel mitmeid muudatusi ja täpsustusi. Näiteks oli 11. märtsist selgemalt sõnastatud, et välitingimustes on lubatud üksnes

avalikud koosolekud, sh avalikud jumalateenistused ja teised avalikud usulised talitused, kui nimetatud kohtades ei viibita ajavahemikus kella 21.00 kuni 06.00, osalejate arv ei ole suurem kui 10 inimest ning kokku ei puututa teiste isikutega. Endiselt tuli tagada distantsi hoidmine, desinfitseerimisvahendite olemasolu ja desinfitseerimisnõuete täitmine. Võrdluseks: näiteks muuseumite puhul nõuti, et välistingimustes ei oleks täitumus rohkem kui 25%. Toitlustusettevõtte müügi- või teenindusalal keelati viibida, välja arvatud toidu kaasaostmiseks või kuller- ja veetee-nuse osutamiseks, kui on tagatud 25% täitumuse nõude järgimine. Keelati viibida kaupluste siseruumides (Vabariigi Valitsuse korraldus nr 111, 09.03 2021). Korraldus jõustus 11. märtsil.

Uute piirangute kehtestamise eel oli ametisse astunud Kaja Kallase juhitud Vabariigi Valitsus ja usuliste ühenduste juhtides tekitas paha-meelt, et enne piirangute kehtestamist uus valitsus nendega ei suhelnud. Samuti valmistas meeolehärmi fakt, et esialgu jäeti kaubanduskeskused avatuks, aga avalikele jumalateenistustele seati keeld (Viilma. Las saada supermarketitest pealegi siis kirik, 26.02.2021). Samal ajal kutsus sotsiaalministeeriumi peakaplan Ove Sander olema üksteise vastu tähelepanelik ja armastav ning teadvustama, et piirangud ei jää paika igaveseks (Sander. Piirangutest ja paastumisest, 07.03.2021).

Urmas Viilma rõhutas 2021. aasta märtsis, mil möödus aasta esimese viiruselaine tõusust, et oluline on inimeste hingede hoidmine, ning avaldas headmeelt, et nii eelmine kui ka ametis olev valitsus ja teadusnõukoda on näinud selles vallas ka Eesti koguduste rolli. Ühtlasi märkis Viilma, et „see, et kirikud on võinud avalike jumalateenistuste veebi kolimise kõrval jääda siiski avatuks isiklikeks külastusteks ja palvetamiseks, samuti eraviisilisteks vestlusteks hingehoidjate ja vaimulikega, on paljudele inimestele suureks vaimseks ja hingeliseks toeks“. (Viilma. Kes hoiab meie hingi?, 26.03.2021). EKN pöördus Eesti rahva poole üleskutsega, milles kutsuti Kirikute Maailmanõukogu eeskujul palvetama üle maailma pandeemias kannatanute ja ennastohverdavalt teenivate inimeste eest. EKN sedastas, et Eesti ühiskond on raskemas olukorras kui kunagi varem (Eesti Kirikute Nõukogu üleskutse seoses kriisiajaga, 19.03.2021). Olukorra järkjärgulise paranemise tingimustes aprillikuus esitas EKN aprilli keskel Vabariigi Valitsusele ettepaneku jumalateenistustele seatud piiranguid juba aprillis leevendada, sedastades, et kirikud ja kogudused on selleks

valmis (Kirikute nõukogu: jumalateenistused siseruumides tuleks taas-lubada esimesel võimalusel, 13.04.2021).

Nii nagu 2020. aastal, hakkas Vabariigi Valitsus ka 2021. aasta mais piiranguid leevendama. Alates 3. maist lubati inimestel taas viibida ja lii-kuda sisetingimustes muuseumides ja näituseasutustes, avalikel jumala-teenistustel ja teistel avalikel usulistel talitustel, kui oli tagatud hajuta-tus ning kui sisetingimustes ei viibita nimetatud kohtades ajavahemikus kella 19.00 kuni 06.00. Ühtlasi pidi olema tagatud, et siseruumi täitumus ei oleks rohkem kui 25% ruumi kohta. Välitingimustes olid nimetatud tegevused lubatud, kui oli tagatud, et osalejate arv ei ole suurem kui 10 isikut rühmas; osalejate arv kokku ei ole rohkem kui 150 isikut ning kui nimetatud kohtades ei viibita ajavahemikus kella 21.00 kuni 06.00 (Vaba-riigi Valitsuse korraldus nr 146, 22.04.2021).

21. aprillil 2021 saatis EKN Vabariigi Valitsusele pöördumise, et kiri-kud avataks üks päev lubatust varem, ehk 2. mail, mil õigeusklikud tähis-tasid ülestõusmispühi (Kirikute nõukogu pöördumine valitsuse poole, 22.04.2021). Seda asus toetama ka Tallinna linnapea Mihhail Kõlvart (Kõlvart tahab õigeusklike ülestõusmispühadeks piirangute leevenda-mist, 27.04.2021). 26. aprillil kohtusid EKN-i liikmeskirikute esinda-jad peaminister Kaja Kallasega ja kohtumise käigus tuli üldise olukorra ja usuliste ühenduste kriisiaegse tegutsemise kõrval jutuks ka piirangute varasem kaotamine (EKN-i kohtumine peaministriga, 27.04.2021). Pea-minister Kallas kohtumisel midagi kindlat ei lubanud ja kabinetinõupida-misel otsustas valitsus EKN-i ettepanekut mitte toetada (Aab: valitsus 2. mail inimesi kirikusse veel ei luba, 28.04.2021).

Alates 31. maist oli lubatud sisetingimustes korraldada avalikke koos-olekuid, taas võisid toimuda ka avalikud üritused, sh konverentsid, teatri-etendused, kontserdid ja kinoseansid. Meelelahutusteenuse osutamine ning isikute viibimine ja liikumine avalikel jumalateenistustel ja teistel avalikel usulistel talitustel oli lubatud, kui ruumi täitumus ei olnud suu-rem kui 50% ruumi kohta, osalejate arv kokku ei olnud rohkem kui 200 isikut ning nimetatud kohtades ei viibitud ajavahemikus kella 22.00 kuni 06.00 (Vabariigi Valitsuse korraldus nr 213, 28.05.2021).

Järk-järgult leevendati piiranguid veelgi. Alates 11. juunist lubati sisetingimustes avalikud koosolekud, avalikud üritused, sh isikute viibi-mine ja liikumine avalikel jumalateenistustel ja teistel avalikel usulistel

talitustel, kui oli tagatud hajutatuse nõue, ruumi täitumus ei olnud rohkem kui 50% ruumi kohta ja osalejate arv ei olnud rohkem kui 600 isikut kokku (Vabariigi Valitsuse korraldus nr 223, 10.06.2021). Alates 23. juunist 2021 otsustas Vabariigi Valitsus ruumitäitumuse 50% nõude kaotada (Alates homsest kaob COVID-19 piirangutest ruumitäitumuse nõue, 22.06.2021).

USU- JA VEENDUMUSVABADUS KUI PÕHIÕIGUS

Nii rahvusvahelised inimõigusorganisatsioonid kui ka akadeemiline maailm on pidanud usu- ja veendumusvabaduse kaitset indikaatoriks sellest, kuidas riik suhtub kõigisse inimõigustesse, st selle kaitse ilmestab ka demokraatia seisundit laiemalt. Euroopa Inimõiguste Kohus on näiteks kaasuses „Kokkinakis v. Greece“ leidnud, et Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni artiklis 9 sätestatud mõtte-, südame- ja usuvabadus on demokraatliku ühiskonna alusmüür, pakudes võrdselt kaitset nii usklikele, ateistidele, agnostikutele, skeptikutele kui ka ükskõiksetele. Kohus leidis, et artikli 9 sellisest käsitlusest sõltub demokraatliku ühiskonna pluralism, mis on kallihinnaline võit eelnenud sajandite piiratud usu- ja veendumusvabaduse üle (*Kokkinakis v. Greece* 1993).

Analoogilist mõtet väljendas Euroopa Nõukogu ka 2020. aasta kevadel riikidele välja antud juhistes koroonaviirusega toimetulekuks. Nimelt rõhutas nõukogu, et nii usu- ja veendumusvabaduse kui ka sõnavabaduse ning kogunemise ja ühinemisvabaduse efektiivne kaitse kuulub tänapäevase demokraatliku ühiskonna miinimumnõuete hulka (*a benchmark of modern democratic society*) (Respecting Democracy 2020: 6).⁴ Artikli alguses mainitud uurimus 27 Euroopa Liidu riigi kohta aprillis 2020 ei leidnud neis riikides otsest korrelatsiooni demokraatia seisundi ning piirangute ranguse vahel, mida oleks võinud eeldada. La Ferrière'i

⁴ „Effective enjoyment of all these rights and freedoms guaranteed by Articles 8, 9, 10 and 11 of the Convention is a benchmark of modern democratic societies. Restrictions on them are only permissible if they are established by law and proportionate to the legitimate aim pursued, including the protection of health“ (Respecting Democracy 2020).

uurimusest võib järeldada, et vähemalt Euroopa Liidu riigid reageerisid tollel ajahetkel pragmaatiliselt ning vastavalt hetke parimale teadmisele. Samas hoiatas La Ferrière, et pidev järelevalve piirangute üle on vajalik, et nad ei muutuks Euroopa Liidus normaalsuseks (La Ferrière 2020). Silmas tuleb pidada, et sellised erikorrad annavad võimukandjale kätte erandlikud hoovad erakorralise ohu tõrjumiseks, millega kaasneb õigus tavaolukorrast laiemas ulatuses piirata inimeste vabadusi ja demokraatliku riigi toimimist (vt ka Tupay 2020: 163).

29. märtsiks 2020 olid 22 Euroopa Nõukogu liikmesriiki kuulutanud välja eriolukorra. Eriolukorra kontekstis on oluline märkida, et mõned riigid, sh Eesti, deklareerisid, et soovivad kasutada „Euroopa inimõiguste konventsiooni“ (EIÕK) artiklit 15, mis annab võimaluse taganeda teatud õigustest sõja ajal või muus hädaolukorras.⁵ Eesti tegi sellise deklaratsiooni 20. märtsil ning võttis tagasi seoses eriolukorra lõppemisega 18. mail 2020 (Note verbale 2020). Sellise avalduse tegid peamiselt endise idabloki maad (Leedu, Rumeenia, Armeenia, Moldova, Eesti, Gruusia, Albaania, Põhja-Makedoonia, Serbia) ja San Marino.⁶ EIÕK artikkel 15 annab küll õiguse väga erilises olukorras ja piiratud ajaks konventsioonis loetletud õigustest taganeda, aga loetleb ka õigused, millest taganeda ei tohi. Teatud konventsioonis sisalduvatest õigustest ei ole võimalik taganeda ka eriolukorras. Sellisteks õigusteks on õigus elule (art 2), piinamise, ebainimliku ja julma kohtlemise või karistamise keeld (art 3), orjuse ja sunniviisilise töötamise keeld (art 4 (1)) ning karistamine seaduse alusel (art 7). Lisaks artiklis 15 nimetatutele ei või taganeda ka surmanuhtluse keelustamisest ning teistkordse kohtumõistmise ja karistamise keelust. Need nõudmised liideti konventsioonile protokollidega 6 (Protocol No 6) ja 13 (Protocol No 13) ning protokoll 7 artikliga 4 (Protocol No 7).

Oluline on märkida, et Eestile siduva ÜRO 1966. aasta kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti (KPÕRP) analoogiline artikkel

⁵ Artikkel 15 (1): „Sõja ajal või muus hädaolukorras, mis ohustab rahva eluvõimet, võib konventsiooniosaline võtta meetmeid, millega ta peatab konventsiooniga võetud kohustuste täitmise ulatuses, mis on olukorra tõsiduse tõttu vältimatult vajalik, tingimusel et meetmed ei ole vastuolus tema teiste rahvusvahelise õiguse järgsete kohustustega.“

⁶ Prof Kanstantsin Dzehtsiarou Liverpooli Ülikoolist on väljendanud arvamust, et „Euroopa inimõiguste konventsioonist“ taganemisest artikkel 15 alusel ei ole situatsioonides nagu COVID-19 kasu ning see saadab ebavajaliku sõnumi inimestele, et nende inimõigusi ja põhivabadusi hakatakse piirama (Dzehtsiarou 2020).

4 lg 2 ütleb selgelt, et usu- ja veendumusvabaduse kaitsmisest ei või taganeda ka erakorralise seisukorra puhul. EIÕK artikkel 15 usu- ja veendumusvabadust taganematute õiguste hulka ei pane. Siiski on enamik autoreid seisukohal, et nimetatud seisukorra puhul ei saa usuvabadusest ka EIÕK alusel taganeda. Enamik EIÕK liikmesmaid on ka KPÕRP osalised, sh Eesti. Samuti ütleb EIÕK artikkel 15 lg 1, et riigi kasutusele võetud meetmed ei või olla vastuolus teiste rahvusvahelise õiguse järgsete kohustustega. Seega ei saa Eesti EIÕK artikkel 15 kasutamiseга välistada KPÕRP artiklist 4 tulenevaid kohustusi ja taganeda usu- ja veendumusvabaduse kaitsest. Asjaolu, et rahvusvahelistes inimõiguslepingutes on usu- ja veendumusvabadus üks taganematuid õigusi, rõhutab veelgi selle õiguse olulisust ja kaitse vajadust. Maailmapraktikast on külluses võtta näiteid, kus erakorraliste meetmete rakendamise vajaduse ettekäändel on usu- ja veendumusvabadust ülemäära piiratud, ja nagu eespool mainitud, on seda võimalik fikseerida ka koroonapandeemia ajal (Weiner, Lavery, Nardi 2020). 2019. aastal andis OSCE välja juhised, mis on olulised ka sellistes kriisiolukordades nagu praegune pandeemia (Freedom of Religion or Belief and Security 2019). Juhise väljatöötamise ajendiks oli asjaolu, et mitmed riigid on usu- ja veendumusvabadusele piirangute seadmisel julgeoleku argumenti kuritarvitanud ja rakendanud meetmeid, mis ei ole kooskõlas rahvusvaheliste standarditega. Põhiseaduses on analoogiliselt KPÕRP artikliga 4 sätestatud § 130, mis ütleb kateooriliselt, et erakorralise või sõjaseisukorra ajal ei tohi piirata teatud õigusi ja vabadusi, sh usu- ja veendumusvabadust. Lähtudes rahvusvahelisest õigusest, tuleks asuda seisukohale, et Eesti põhiseadus keelab usu- ja veendumusvabadusest taganemise sarnaselt erakorralise ja sõjaseisukorraga ka eriolukorra ajal. Teistsugune tõlgendus on põhiseaduse loogikaga vastuolus. Käesoleva artikli autorid ei leia põhjendust, miks peaks eriolukorda praegusel juhul käsitlema erinevalt erakorralisest seisukorrast või sõjaseisukorrast. Arvestades rahvusvahelist õigust ja ka meie põhiseadust, on usu- ja veendumusvabadus üks olulisemaid põhivabadusi.

Selgituseks niipalju, et Eesti põhiseadus eristab kolme erakorralist olukorda: eriolukord, erakorraline seisukord ning sõjaseisukord. Väljakujunenud rahvusvahelise praktika kohaselt tuleb asuda seisukohale, et EIÕK artikliga 15 ja KPÕRP artikliga 4 on hõlmatud kõik need olukorrad, mis on kirjeldatud Eesti põhiseaduse eri paragrahvides, st §-des 128

ja 129 ning § 87 p-s 8. Põhiseaduse § 128 käsitleb sõjaseisukorra väljakuulutamist. Paragrahv 129 käsitleb Eesti põhiseaduslikku korda ähvardava ohu puhul erakorralise seisukorra väljakuulutamist Riigikogu poolt ning PS § 87 p 8 annab Vabariigi Valitsusele võimaluse kuulutada loodusõnnetuse ja katastroofi korral või nakkushaiguse leviku tõkestamiseks välja eriolukord riigis või selle osas (Kiviorg, Roosma 2020: punkt 29). Lisaks võib märkida, et eriolukorra väljakuulutamine on erinevalt erakorralise ja sõjaseisukorra väljakuulutamisest põhiseaduses puudulikult reguleeritud, eriti mis puudutab administratiivvõimu suurenenud volitusi ning järelevalvet piirangute kehtestamisel. Näiteks võib erakorralise seisukorra välja kuulutada Vabariigi Presidendi või Vabariigi Valitsuse ettepanekul Riigikogu. Seda tohib kehtestada vaid kolmeks kuuks ning otsuse tegemiseks on vaja Riigikogu koosseisu häälteenamust. Eriolukorra puhul põhiseadus ajalist piirangut ette ei näe. Samas saab see kesta vaid nii kaua, kui see on vältimatult vajalik.⁷

Põhiseadus kaitseb nii individuaalset kui ka kollektiivset usu- ja veendumusvabadust ning usuliste ühenduste autonoomiat oma sisemisi asju seaduse piires ajada. Põhiseaduse § 40 lg 3 sätestab, et igäühel on vabadus nii üksinda kui ka koos teistega, avalikult või eraviisiliselt täita usutalitusi. Põhiseadus mõtestab usu ja usutalituse mõisteid avaralt ning ei piirdu vaid traditsiooniliste ja harjumuspäraste uskude ning usutalitustega. Seega tuleb ka koroonaviiruse kontekstis silmas pidada, et tegevused, mis usu- ja veendumusvabaduse kaitse alla mahuvad, võivad olla mitmekesisemad kui näiteks usulised talitused kitsamas mõttes (nt jumalateenistus, palvetamine). Ka tavaolukorras hõlmab usuvabadus näiteks sakraalehitiste rajamist, teatud riituse kandmist (nt moslemi naiste burka, *hijab*; sikhi meeste dastaar ehk turban, kirpan ehk nuga ja kara ehk käevõru, mida kannavad nii mehed kui ka naised), toidu tarvitamist jne (Kiviorg, Roosma 2020: punkt 12).⁸ ÜRO 1981. aasta deklaratsioon kõigi usu või veendumuse alusel sallimatuse ning diskrimineerimise vormide likvideerimise kohta deklareerib lisaks eeltoodule, et usu- ja veendumusvabadus sisaldab näiteks õigust luua heategevuslikke ja humanitaarseid institutsioone; õigust teatud ulatuses valmistada, omandada ja kasutada usulise tava või riitusega seotud materjale või tooteid; levitada usulist

⁷ Vt EIÕK artikkel 15.

⁸ Vt ka Bielefeldt, Ghanea, Wiener (2020: 92–305).

kirjandust; jagada õpetust selleks sobivates kohtades; vastavalt oma religiooni nõuetele omada puhkepäevi, pidada pühasid, viia läbi tseremooniaid ning koolitada, määrata või valida usuliidreid (Declaration 1981).

Siiski, nagu öeldud, ei ole usuvabaduse teostamine üheski eelnimetatud erilises olukorras ning ka tavaolukorras piiramatu õigus. Piiramatu, st absoluutne on see õigus vaid n-ö sisemises sfääris ehk alas, mis puudutab vabadust uskuda või mitte uskuda, kuuluda usulistesse ühendustesse ning usku vahetada. Tegevuse kaudu teostatavat usuvabadust võib piirata. Samas tulenevad põhiseadusest ning Eestile siduvatest rahvusvahelistest inimõiguslepingutest kindlad kriteeriumid, millal võib põhiõigusi, sh usu- ja veendumusvabadust piirata. Iga põhiõiguse riive peab olema põhiseadusega kooskõlas, piirangul peab olema seaduslik alus, piirang peab olema demokraatlikus ühiskonnas vajalik ega tohi moonutada piiratavate õiguste ja vabaduste olemust. Veelgi enam, piirang peab olema põhjendatud ja proportsionaalne taotletava eesmärgiga. Selline nõue tuleneb näiteks põhiseaduse §-st 11. Piirang ei tohi olla diskrimineeriv (§ 12). Ka KPÕRP artikkel 4 sätestab muu hulgas üldise nõude põhiõiguste ja vabaduste piiramisele põhiseaduse mõttes nii erakorralise kui ka eriolukorra puhul: abinõud, mida tarvitusele võetakse, ei tohi tuua endaga kaasa diskrimineerimist rassi, nahavärvuse, soo, keele, usutunnistuse või sotsiaalse päritolu põhjal.

Põhiseadus sätestab: „Igaühel on vabadus nii üksinda kui ka koos teistega, avalikult või eraviisiliselt täita usutalitusi, kui see ei kahjusta avalikku korda, tervist ega kõlblust.“ Seega on põhiseadus andnud võimaluse teatud eesmärkide saavutamiseks, sh tervise ning elude kaitseks, piirata usu- ja veendumusvabaduse väljendamist ka tavaolukorras. Nagu varem märgitud, tuleneb põhiseadusest ka kohustus arvestada teiste inimeste õiguste ja vabadustega. Samas peavad piirangud vastama teatud tingimustele ja neid ei saa kergekäeliselt kehtestada. Avalikul võimul lasub kohustus põhjendada, miks just selliseid meetmeid rakendati ja miks vähem piiravate vahenditega poleks tulemust saavutatud. Vähem oluline pole piirangute seadusliku aluse olemasolu, mis ka Eestis viiruse puhkemise järgsete piirangute kontekstis kohati küsitavusi tekitas, ja piirangute vaidlustamise võimalus (Lõhmus 2020: 14. mai).⁹ Täitevvoimul ei ole ka eriolukorras õigust hälbida põhiseaduslikust korrast.

⁹ Vt ka Tupay (2020).

VIIRUSKRIIS JA USUVABADUS

2020. aasta märtsi lõpus hoiatas Euroopa Nõukogu peasekretär Marija Pejčinović Burić, et koroonaviiruse tõttu kehtestatud piirangud peavad olema tasakaalus inimõigustega. Selleks töötati valitsustele välja ka juhised (Respecting Democracy 2020) ning koolitused. Juhistes märgitakse, et COVID-19 on riikidele tõsine väljakutse. Ühiskonna tavapärase toimimine ei ole viiruse tõttu jätkusuutlik. Piirangud (eriti liikumiskiirangud) mõjutavad mitmeid konventsiooniga kaitstud õigusi ja vabadusi. Samas rõhutatakse, et piirangud peavad olema proportsionaalsed ja ajas piiratud, st rangelt seotud olukorrast tingitud vajadusega. Analoogilist mõtet väljendas ka Veneetsia komisjon, kui seadis eriolukordade kehtestamisele teatud nõuded (Compilation of Venice Commission 2020). Ka õiguskantsler on Eesti situatsiooni analüüsid avaldanud analoogilist mõtet: „Eriolukord tulebki kehtestada, kui seda on vaja, ja hoida just nii kaua kui vaja – pole seda põhjust peljata ega sellele ka müütilist jõudu omistada“ (Madise 2020). Veneetsia komisjon rõhutas siiski ka vajadust kontrollimeetmete järele. Ka Eesti olukorras on oluline, et säilib meetmete seaduslikkuse ja põhiseaduspärasuse kontrollimise võimalus. Tartu ülikooli õigusteaduskonna riigiteaduse lektor Paloma Krõõt Tupay rõhutas sellega seoses õigesti, et eriolukorra ja selle lahendamiseks kehtestatud meetmete proportsionaalsuse hindamiseks tuleb vastata küsimusele, kuivõrd asjakohased riigivõimu otsused alluvad parlamentaarsele ja õiguslikule kontrollile, „seda mh põhjusel, et erinevalt erakorralisest seisukorrast, mille kohta põhiseaduse § 129 lõige 3 sätestab, et seda tohib kehtestada kõige kauem kolmeks kuuks, puudub eriolukorra puhul ajaline piirang“ (Tupay 2020: 176).¹⁰

Vaatamata eelkirjeldatud pahameeleilmingutele 2020. aasta koroonakevadel, pole käesoleva artikli autoritele teada, et Eestis oleks ükski usuline ühendus näiteks kohtus piirangute kehtestamist vaidlustanud, kuigi see võimalus on olemas. Küll jõudis õiguskantslerini pöördumine, mis vaidlustas 3. märtsist 2021 teise laine ajal kehtima hakanud piirangud (Õiguskantsleri vastus 2021). Õiguskantsler juhtis avaldajate tähelepanu õigesti sellele, et inimesed võivad jätkuvalt kirikus üksinda palvetada või

¹⁰ Samas EIK 15 lubab kehtestada eriolukorra vaid piiratud ajaks, st ainult niikauaks, kui vältimatult vajalik.

läbi viia muid usulisi talitusi ning endiselt on võimalus kirikus jumalateenistust läbi viia ja sellest ülekannet teha, kui teenistus ei ole üldsusele avatud. Välingimustes, nagu eespool mainitud, olid piirangud veidi leebemad. Proportsionaalsuse hindamise seisukohalt pole väheoluline ka asjaolu, et kitsendused olid kehtestatud tervise kaitse huvides väga piiratud ajaks. Õiguskantsler toonitas, et Vabariigi Valitsuse käitumise motiiviks on kaitsta piirangutega esmajoones rahva tervist.

Samas, nagu eespool mainitud, tuli kohtuskäimisi ette mitmel pool maailmas. Nii näiteks arutas Ameerika Ühendriikide ülemkohus 2020. aasta aprillis California osariigis tegutseva South Bay nelipühikoguduse kaebust, et osariigi kuberneri seatud piirangud, mille kohaselt teenistusele tohtis koguneda kuni 100 inimest ja mitte rohkem kui 25% hoone mahutavusest, on ebaproportsionaalsed. Ülemkohus, küll napi hääletenamusega 5 : 4, kaebust ei rahuldanud. Küsimus oli selles, kas kirikutele seatud piirangud olid diskrimineerivad võrreldes toidupoodidele ja restoranidele seatud piirangutega ning seega vastuolus Ameerika Ühendriikide põhiseaduse esimese parandusega, mis mh sätestab usuvabaduse (*South Bay United Pentecostal Church v. Newsom* 2020).

Kohtu enamus leidis, et kehtestatud piirangud ei olnud põhiseadusega vastuolus ning piirangud olid sarnased või isegi leebemad piirangutest, mis olid kehtestatud sarnastele sekulaarsetele kogunemistele, nagu spordiüritused, kontserdid, kino, kus suur grupp inimesi on üksteisele suhteliselt lähedal ning koguneb tükiks ajaks.¹¹ Samuti leidis kohus, et leebemad piirangud on kehtestatud kiriklike kogunemistega mittesarnastele kogunemistele, nagu poodide, pankade ning pesumajade külastamine, kus inimesed tavaliselt gruppina ei kogune (*South Bay United Pentecostal Church v. Newsom*). Viimati nimetatud kogunemised ei olnud kohtu arvates võrreldavad kiriklike kogunemistega, seega ei tulnud hindamisel arvesse. Kohus rõhutas ka asjaolu, et rahva valitud võimul on kohustus kaitsta inimeste turvalisust ja tervist ning situatsioonis, kus napib meditsiinilist ja teaduslikku teadmist, on võimul meetmete üle otsustamisel suurem diskretsioon ehk kaalutusõigus.

Sarnasele tulemusele 5 : 4 jõudis kohus ka Nevadast pärit kaasuses, kus kirik leidis, et tehti põhjendamatu vahet kiriku teenistuste ning

¹¹ Vt ka Supreme Court, in 5-4 Decision (2020: 30.05).

kasiinode ja restoranide vahel (*Calvary Chapel Dayton Valley v. Sisolak*).¹² Nimelt kehtis Nevadas kirikutele piirang lubada pühakotta maksimaalselt 50 inimest, samas kasiinodel ja restoranidel lubati kuni 50% täitumust. Hilisemas kaasuses New Yorgi osariigist jõudis kohus aga piirangute suhtes samasuguse häältejagunemisega 5 : 4 teistsugusele arvamusele kui California ja Nevada kaasustes (*The Roman Catholic Diocese of Brooklyn v. Como*). Kaasus puudutas katoliku kirikut Brooklyni linnaosas. Kohus kujundas selles kaasuses arvamuse ka vastuseks juudi koguduse kaebusele, mis sarnaselt katoliku kirikuga vaidlustas osariigi kuberneriga kehtetatud piirangud (*Agudath Israel of America, et al. v. Cuomo*). Piirangud olid New Yorgis aga rangemad kui Nevadas ja Californias (st kaasuse asjaolud olid veidi erinevad), näiteks 10 inimest pühakojas punases ja 25 oranžis piirangute tsoonis.

Selles kaasuses rõhutas kohus, et kuigi avalikul võimul võib olla kaalutusõigus piirangute üle otsustamisel, on kohtul ka pandeemia ajal vaja valvata meetmete põhiseaduspärasuse üle. Piirangud olid kohtu enamuse arvates põhjendamatult karmid võrreldes mitmete äridega, mida klassifitseeriti New Yorgis olulisteks (*essential*). Sellesse nimekirja kuulusid näiteks rauapoed, akupunktuuri kabinetid, autoremonditöökojad ja kämpingud, millele selliseid nõudmisi ei esitatud (*The Roman Catholic Diocese of Brooklyn v. Como*). Juudi kogukond tõstas ka küsimuse riigi neutraalsusest, leides, et piirangud olid suunatud teatud religioossete ühenduste vastu. See kohtus kinnitust ei leidnud. Küll aga leidis kohus, et vastavalt põhiseaduse esimesele muudatusele ei tohi riik kohelda usulist tegevust teisiti kui võrreldavat sekulaarset tegevust, v.a juhul, kui tal on selleks veenev/põhjendatud huvi (*compelling interest*) ning kasutatakse vähimat piiramismeedet (*least restrictive means*), mida on eesmärgi saavutamiseks võimalik kasutada.

Need kaasused ilmestavad hästi võrdlusmaterjali valiku probleemi, st keda ja milliseid kriteeriume rakendades võrreldakse, et tuvastada võrdset või ebavõrdset kohtlemist või riigi neutraalsuskohustuse täitmist. Võrdlusmaterjali ning kriteeriumite valik ei pruugi kõigile tunduda põhjendatud. Samuti ilmestab kohtukaasuste dünaamika ning napp häälteenamus arusaamiste ja reaktsioonide muutust koroona ajajoonel, nagu ka faktiliste asjaolude, st konkreetse kaasuse asjaolude ja ka viiruseleviku

¹² Vt ka Liptak, Adam (2020).

hetkeseisu olulisust hinnangute andmisel. Silmas tuleb pidada muidugi ka seda, et otsus New Yorgi kaasuses võeti vastu pärast ülemkohtu koosseisu muutumist, kui 2020. aasta septembris suri liberaalne kohtunik Ruth Bader Ginsburg ning ülemkohtu liikmeks sai konservatiivne kohtunik Amy Coney Barrett. Tema hääl sai New Yorgi kaasuses otsustavaks. Selle tulemiks võib pidada ka kaasust 5. veebruarist 2021, kus California osariigi South Bay nelipühikogudus oli taas ülemkohtus, sedakorda teise laine ajal kehtestatud piirangute tõttu (*South Bay United Pentecostal Church v. Newsom* 2021). Sel korral olid selles kaasuses võrreldes möödunud aastaga mitu lisadetaili, mis andsid seekord napi enamustulemuse 5 : 4 kiriku kasuks. See puudutas vaid teatud piirkonnas kehtestatud täielikku keeldu palvustele siseruumides. Samal ajal jäi piirang kooslaulmisele (sh kooris) kehtima ning kohtunikud olid päri ka 25% täitumusega. Seda kaasust töid esile ka meie õiguskantslerile avalduse kirjutajad. Õiguskantsler juhtis seepeale õigesti tähelepanu, et „kohus võib kaebuse lahendamisel pidada silmas võrdlevõiguslikult mh teiste riikide kohtupraktikat, kuid kohus lahendab asja siiski Eesti seadustest lähtudes ning arvestades kohalikke olusid“ (Õiguskantsleri vastus 2021). Californiast jõudis Ameerika Ühendriikide ülemkohtusse veel mitu kaasust. Näiteks kaasuses „Tandom v. Newsom“ oli tegemist piirangutega, mis pole Eestis isegi mitte jutuks tulnud. Nimelt lubati Californias vaid kolme leibkonnaga usulised kogunemised kodudes (*Tandom v. Newsom* 2021). Kohus otsustas jällegi 5 : 4 kaebajate kasuks.

Ka Euroopas tuli kohtusse pöördumisi 2020. aasta kevadise kriisi ajal ette ja ehkki valdavalt anti riigile õigus piiranguid seada, otsustas näiteks Prantsuse kõrgeim kohus 2020. aasta mais, et Prantsuse valitsus peab 11. mail antud määruse, mille kohaselt pidid pühakojad jätkuvalt suletuks jääma, üle vaatama, sest kohtu hinnangul olid eranditeta lauspiirangud ebaproportsionaalsed (*Rassemblements dans les lieux de culte: le Conseil d'État ordonne au Premier ministre de prendre des mesures moins contraignantes*, 18.05.2020). Viirus oli selleks hetkeks Prantsusmaal juba tasapisi taandumas, kuid valitsuse 11. mai määruse kohaselt pidid pühakojad olema suletud. Lubatud olid ainult matused, kus osalejate ülempiiriks oli seatud 20 inimest (*Rassemblements dans les lieux de culte: le Conseil d'État ordonne au Premier ministre de prendre des mesures moins contraignantes*, 18.05.2020).

Genfi kantonis peatas konstitutsioonikoda (*Constitutional Chamber of the Canton of Geneva*) lauspiirangud usulistele ühendustele (Court Suspends 2020: 4 Dec). Analoogilistele lahenditele lauspiirangute asjus on jõudnud ka kohtud Saksamaal (OSCE Human Dimension Commitments 2020). 2020. aasta koroonakevade jooksul oli näha, kuidas kohtud tervisekaitse vajadusi silmas pidades võtsid arvesse olukorra muutumist. Näiteks 2020. aasta aprilli alguses lahendas Saksa Föderaalne Konstitutsioonikohus kaebust, kus katoliku kiriku liige seadis lauspiirangud eba-proportsionaalsuse tõttu kahtluse alla. Nimelt jõustusi 18. märtsil Hessenis piirangud, mis keelasid kogunemised kõigis pühakodades (BVerfG 10. April 2020). Kohus möönis, et tegemist on usuvabaduse väga tõsise riivega, kuid leidis, et olukorda arvestades oli piirang põhjendatud. Karmimad piirangud tõkestamiseks viiruse levikut selle varases staadiumis olid õigustatud. Samas lisas kohus, et riik ei ole selliste piirangute kehtestamisel täiesti vaba, vaid peab pidevalt olukorda hindama, et piirangud jääksid proportsionaalseks. Üheksateist päeva hilisemas otsuses leidis Saksa Föderaalne Konstitutsioonikohus, et lauspiirangud ei ole enam õigustatud (BVerfG 29. April 2020). Kohus peatas lauspiirangud kõikidele usulistele ühendustele, et võimaldada kompetentsetel institutsioonidel välja selgitada, kas üksikutel juhtumitel on võimalik teha erandeid usulistele ühendustele ilma infektsiooniohu suurenemise riskita.

Professor Justin Collings märgib veenvalt, et selline pragmaatiline lähenemine Saksa kohtute poolt oli mõistlik. Kohtud andsid ametnikele piisavalt kaalutlusruumi olukorraga toimetulekuks, kuid samal ajal nõudsid ka usuliste vajadustega arvestamist (sarnasele asjaolule juhtisid tähelepanud ka eriarvamusele jäänud kohtunikud nt South Bay kaasuses). Nõuti paindlikku lähenemist, mis arvestaks pandeemia ajal muutuvate riskidega. Kohus sisuliselt tunnustas piirangute vajadust, kuid rõhutas nende ajutisust ning proportsionaalsust (Collings 2020: 15 May). Samuti saab väita, et konstitutsioonikohus oli ehk enam valmis kui kohtud mõnel pool mujal hindama administratiivvõimu tegevust ja seega sekkuma vajadusel, kui piirangud muutusid ülemääraseks. Uno Lõhmus on veenvalt üldistanud, et „erakorraline seisukord nõrgendab kahte teist võimuharu, seadusandlikku ja kohtuvõimu. Mõni valitsus püüab seadusandjast üldse mööda minna. Kohtud piiravad ennast, sest ei pea kohaseks teha valitsusele takistusi nende pingutustes saada olukord kontrolli alla. Kodanikud

on enamasti, vähemalt esialgu, valitsuse meetmetega rahul, sest midagi tuleb ju teha“ (Lõhmus 2020).

Kohtu julgemat sekkumist oli näha ka 2021. aastal Šotimaal, kus mitmed kirikud vaidlustasid jaanuaris pühakodade sulgemise, selle seaduslikkuse, proportsionaalsuse ning vastavuse „Euroopa inimõiguste konventsioonile“. Kuigi mõningaid erandeid sulgemisest lubati (nt abielu, matus), siis sisuliselt ei olnud võimalik minna pühakotta palvetama. Vaidlustati ka rikkumiste kriminaliseerimise proportsionaalsus. Kohus otsustas kaebajate kasuks, kuid pidas vajalikuks rõhutada, et otsuses pole öeldud, et kõik kirikud peaksid kohe ukсед lahti tegema, et see on ohutu ning et ükski piirang ei ole õigustatud. Kohus sai hinnata vaid konkreetset vaidlustatud olukorda konkreetses ajavahemikus (*Reverend Dr. William J. U. Philip and Others*).

Ka Eestis on Riigikohus, küll mitte koroonaeptideemia kontekstis, rõhutanud, et proportsionaalsuse põhimõte ehk ülemäärasuse keeld seob kogu riigivõimu, sellega peab arvestama mitte ainult seadusandja, vaid ka õiguse kohaldaja (RKÜKo 11.10.2001: punkt 21).¹³ „Abinõu on vajalik, kui eesmärki ei ole võimalik saavutada mõne teise, isikut vähem koormava abinõuga, mis on vähemalt sama efektiivne kui esimene. Abinõu mõõdukuse üle otsustamiseks tuleb kaaluda ühelt poolt põhiõigusse sekkumise ulatust ja intensiivsust, teiselt poolt aga eesmärkide tähtsust“ (Ernits 2020: punkt 31). Selline vajadus tuleneb põhiseaduse §-st 11, mille teise lause järgi tähendab põhiõiguse riive proportsionaalsus selle vajalikkust demokraatlikus ühiskonnas.

KOKKUVÕTE

Artiklis analüüsisime riigi ja eri huvigruppide koroonaviiruseaegseid seisukohti ning kehtestatud piiranguid põhiseaduse, rahvusvaheliste kohustuste ja teiste riikide samaväärse praktika ja seisukohtade valguses. Kuigi Eestis esines mõningaid küsitavusi piirangute kehtestamisel, ei olnud piirangud käesoleva artikli autorite hinnangul ebaproportsionaalsed, st ülemäärased. Vabariigi Valitsuse poolt pandeemia ajal kehtestatud erinevad piirangud lähtusid nii Eesti põhiseadusest kui ka rahvusvahelisest õigusest, ennekõike rahvusvahelistest inimõiguslepingutest.

¹³ Vt ka RKKKo (20. veebruar 2012).

Usulised organisatsioonid olid 2020. aasta kevadel solidaarsed ülejäänud ühiskonnaga, sest piirangud olid üldised ja tähtajalised. Probleemid tekkisid siis, kui piirangutes tekkisid eri tasandid (kaubanduskeskused, kinod, teatrid, kirikud). Seetõttu kerkis küsimus, kus esmalt piiranguid leevendada, ja 2020. aasta sügisel viiruse teise laine ajal ka küsimus, mis sektorites piiranguid kehtestada. Sellega seoses tõusetus ka piirangute proportsionaalsuse küsimus. Juba 2020. aasta kevadel oli näha, et riik tuli usulistele ühendustele nende nõudmistes vastu. Sügisel tehti usulistele ühendustele ka erisus. 2020. aasta kevadise eriolukorra kontekstis ning teise laine ajal kehtestatud reeglite puhul tuleb lisada, et lauspiirangute või lauserandite kehtestamine, olgugi et need võivad olla sõnumilt selgemad, pole ka tervise kaitsel alati põhjendatud. Iga situatsioon vajab eraldi hindamist ja ümberhindamist, kuid seda põhiseaduse ja rahvusvaheliste standarditega kooskõlas. Seda muu hulgas ka selleks, et säiliks usaldus piirangute põhjendatuse suhtes, mistõttu omakorda on oluline, et piirangud oleksid efektiivsed, st et neid järgitakse. Põhjalikumalt vajaks Eestis käsitlemist piirangute üle kontrolli teostamise, sh efektiivse õigusliku vaidlustamise võimalus, mis aga nõuab eraldiseisvat artiklit ja puudutab inimõiguste kaitset üldisemalt.

2020. aasta kevadel juhtis OSCE liikmesriikide probleemkohtade kõrval tähelepanu järgimist väärivatele (parimatele) praktikatele usu- ja veendumusvabaduse piiramisel COVID-19 ajal (OSCE Human Dimension Commitments 2020: 118). Järgimisvääriliseks peeti praktikat, kus esialgseid rangeid lauspiiranguid hakati hiljem tähelepanelikult õiguslikult hindama, sh kohtulikult. Kõige olulisemaks pidas OSCE koostööd ja dialoogi riigi ning religioossete ühenduste vahel, sh haiguse kohta valeinformatsiooni levimise tõkestamiseks ning piirangute vajalikkuse selgitamiseks kogukonna liikmetele. OSCE raport märgib, et selles oli suur roll ka ühenduste liidritel. Tähtsaks peeti ka panust solidaarsustunde loomisel ning lootuse andmisel õhkkonnas, kus valitses stress ja ärevus, aga ka natsionalistlikud, ksenofoobsed ilmingud ja ühiskonna lõhestamine (OSCE Human Dimension Commitments 2020: 119). Kuigi suhtluse puudust riigi ja religioossete ühenduste vahel ei saa Eestis ette heita, on OSCE väljatoodus kindlasti mõningat, mille üle Eesti kontekstis järele mõelda, et kaitstud oleks nii usu- ja veendumusvabadus kui ka tervis.

Bibliograafia

Raamatud ja artiklid

- Artaud de la Ferrière, Alexis. 2020. „Coronavirus: how new restrictions on religious liberty vary across Europe“. *The Conversation*: 9.04.2020, <https://theconversation.com/coronavirus-how-new-restrictions-on-religious-liberty-vary-across-europe-135879> (12.12.2021).
- Bielefeldt, Heiner, Nazila Ghanea ja Michael Wiener. 2020. *Freedom of Religion or Belief. An International Law Commentary*. Oxford: Oxford University Press.
- Dzehtsiarou, Kanstantsin. 2020. „COVID-19 and the European Convention on Human Rights“. *Strasbourg Observers*: 27.03.2020, <https://strasbourgobservers.com/2020/03/27/covid-19-and-the-european-convention-on-human-rights/> (12.12.2021).
- Ernits, Madis. 2020. „§ 11“. *Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne* (viies, parandatud ja täiendatud väljaanne), edd. Madise, Ülle et al.: punkt 1–57. Tallinn: Juura.
- Hill, Mark. 2020. „Coronavirus and the Curtailment of Religious Liberty“. *Laws* 9/27: 1–19.
- Kiviorg, Merilin. 2021. *Law and Religion in Estonia (third edition)*. The Netherlands: Kluwer Law International.
- Kiviorg, Merilin ja Peeter Roosma. 2020. „§ 40“. *Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne* (viies, parandatud ja täiendatud väljaanne), edd. Madise, Ülle et al.: punktid 1–30. Tallinn: Juura.
- Kiviorg, Merilin ja Peeter Roosma. 2020. „§ 41“. *Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne* (viies, parandatud ja täiendatud väljaanne), edd. Madise, Ülle et al.: punktid 1–5. Tallinn: Juura.
- Lõhmus Uno. 2020. „Eesti põhiseaduslik kord väriseb“. *Eesti Päevaleht*: 14.05.2020, <https://epl.delfi.ee/artikkel/89851693/uno-lohmus-eesi-pohiseaduslik-kord-variseb> (31.08.2021).
- Rohtmets, Priit. 2019. *Eesti usuelu 100 aastat*. Tallinn: Post Factum.
- Rohtmets, Priit ja Merilin Kiviorg. 2020. „Usuvabadus – inimõigus või võluvõtmeke“. *ERR*: 23.12.2020, <https://www.err.ee/1216816/priit-rohtmets-ja-merilin-kiviorg-usuvabadus-inimoigus-voi-voluvotmeke> (13.12.2021)

- Roosma, Peeter. 2020 „§ 16“. *Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne* (viies, parandatud ja täiendatud väljaanne), edd. Madise, Ülle *et al.*: punktid 1–30. Tallinn: Juura.
- Soom, Kaido ja Olga Schihalejev. 2020. „Kiriku hingehoiutöö eriolukorra ajal“. *Usuteaduslik Ajakiri*, 2/78: 41–62.
- Tupay, Paloma Krööt. 2020. „Riigivõimu otsused koroonaviiruse ohjeldamiseks“. *Juridica*, 3: 163–179.
- Vallikivi, Hannes. 2020. „§ 19“. *Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne* (viies, parandatud ja täiendatud väljaanne), edd. Madise, Ülle *et al.*: punktid 1–22. Tallinn: Juura.

Õigusallikad / Õiguslikud dokumendid

- Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief. UN General Assembly resolution 36/55 of 25 November 1981, <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/ReligionOrBelief.aspx> (13.12.2021).
- Eesti Vabariigi põhiseadus, 1992, RT 1992, 26, 349.
- Eriolukorra väljakuulutamise Eesti Vabariigi haldusterritooriumil, RT III, 13.03.2020, 1, <https://www.riigiteataja.ee/akt/313032020001> (31.08.2021).
- Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon, RT II 2010, 14, 54, <https://www.riigiteataja.ee/akt/13320295> (13.12.2021).
- Euroopa Liidu põhiõiguste harta, EL Teataja C83/389, 30.03.2010, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:ET:PDF> (13.12.2021).
- Hädaolukorra seadus, RT I, 03.03.2017, 1, <https://www.riigiteataja.ee/akt/103032017001> (13.12.2021).
- Note verbal from the Permanent Representation of Estonia to the Council of Europe, dated 20 March 2020; Withdrawal of derogation contained in the Note Verbale No. 1-16/10 of the Permanent Representation of Estonia, dated 16 May 2020, registered at the Secretariat General on 16 May 2020.
- Protocol No. 13 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, concerning the abolition of the death penalty in all circumstances, ETS no. 187 (01/07/2003).
- Protocol No. 6 to the Convention for the Protection of Human Rights and

Fundamental Freedoms concerning the Abolition of the Death Penalty, ETS no. 114 (01.03.1985).

Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ETS no. 117 (01.11.1988).

Vabariigi Valitsuse korraldus nr 417, 23.11.2020 „Vabariigi Valitsuse 19. augusti 2020. a korralduse nr 282 „COVID-19 haiguse leviku tõkestamiseks vajalikud liikumisvabaduse ning avalike koosolekute pidamise ja avalike ürituste korraldamise piirangud“ muutmise“.

Vabariigi Valitsuse korraldus nr 429, 4.12.2020 „Vabariigi Valitsuse 19. augusti 2020. a korralduse nr 282 „COVID-19 haiguse leviku tõkestamiseks vajalikud meetmed ja piirangud“ muutmise“.

Vabariigi Valitsuse korraldus nr 97, 26.02.2021 „Vabariigi Valitsuse 19. augusti 2020. a korralduse nr 282 „COVID-19 haiguse leviku tõkestamiseks vajalikud meetmed ja piirangud“ muutmise“.

Vabariigi Valitsuse korraldus nr 146, 22.04.2021 „Vabariigi Valitsuse 19. augusti 2020. a korralduse nr 282 „COVID-19 haiguse leviku tõkestamiseks vajalikud meetmed ja piirangud“ muutmise“.

Vabariigi Valitsuse korraldus nr 110, 5.03.2021 „Vabariigi Valitsuse 19. augusti 2020. a korralduse nr 282 „COVID-19 haiguse leviku tõkestamiseks vajalikud meetmed ja piirangud“ muutmise“.

Vabariigi Valitsuse korraldus nr 111, 9.03.2021 „Vabariigi Valitsuse 19. augusti 2020. a korralduse nr 282 „COVID-19 haiguse leviku tõkestamiseks vajalikud meetmed ja piirangud“ muutmise“.

Vabariigi Valitsuse korraldus nr 213, 28.05.2021 „Vabariigi Valitsuse 19. augusti 2020. a korralduse nr 282 „COVID-19 haiguse leviku tõkestamiseks vajalikud meetmed ja piirangud“ muutmise“.

Vabariigi Valitsuse korraldus nr 223, 10.06.2021 „Vabariigi Valitsuse 19. augusti 2020. a korralduse nr 282 „COVID-19 haiguse leviku tõkestamiseks vajalikud meetmed ja piirangud“ muutmise“.

Õiguskantsleri vastus nr 14-5/210462/2101641 (11.03.2021).

ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon, GA/RES/3/217A, 10.12.1948.

ÜRO kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline pakt, RT II 1994, 10, 11, <https://www.riigiteataja.ee/akt/23982> (12.12.2021).

Kohtulahendid

Agudath Israel of America, et al. v. Cuomo, 20A90 U.S. United States Court of Appeals for the Second Circuit.

BVerfG, Beschluss der 2. Kammer des Ersten Senats vom 10. April 2020 - 1 BvQ 31/20-, Rn. 1–18, http://www.bverfg.de/e/qk20200410_1bvq003120.html (12.12.2021).

BVerfG, Beschluss der 2. Kammer des Ersten Senats vom 29. April 2020 - 1 BvQ 44/20-, Rn. 1–19, http://www.bverfg.de/e/qk20200429_1bvq004420.html (12.12.2021).

Calvary Chapel Dayton Valley v. Sisolak, 591 U.S. Supreme Court (24 July 2020), https://www.supremecourt.gov/opinions/19pdf/19a1070_0811.pdf#page=12#page= (12.12.2021).

Kokkinakis v. Greece, European Court of Human Rights, Ser. A, no. 260-A (1993), [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-57827%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-57827%22]}) (12.12.2021).

Opinion of Lord Braid in the cause *Reverend Dr. William J. U. Philip and Others* for Judicial Review of the Closure of Places of Worship in Scotland, Outer House, Court of Session [2021] CSOH 32, <https://www.scotcourts.gov.uk/docs/default-source/cos-general-docs/pdf-docs-for-opinions/2021csoh032.pdf?sfvrsn=0> (12.12.2021).

Riigikohtu kriminaalkolleegium (RKKKo), 20. veebruar 2012. a kohtumäärus asjas nr 3-1-1-1-12.

Riigikohtu kriminaalkolleegium (RKKKo), 4. veebruar 2005. a otsus asjas nr. 3-1-1-111-04.

Riigikohtu üldkogu (RKÜKo), 11. oktoobri 2001. a otsus asjas nr 3-4-1-7-01.

South Bay United Pentecostal Church v. Newsom, 590 U.S. Supreme Court (29 May 2020), https://www.supremecourt.gov/opinions/19pdf/19a1044_pok0.pdf (12.12.2021)

South Bay United Pentecostal Church v. Newsom, 592 U.S. Supreme Court (5 February 2021), https://www.supremecourt.gov/opinions/20pdf/20a136_bq7c.pdf (12.12.2021).

The Roman Catholic Diocese of Brooklyn v. Cuomo, 592 U.S. Supreme Court (25 November 2020), https://www.supremecourt.gov/opinions/20pdf/20a87_4g15.pdf (12.12.2021).

Tandom v. Newsom, 593 U. S. Supreme Court (9 April 2021), https://www.supremecourt.gov/opinions/20pdf/20a151_4g15.pdf (12.12.2021).

The Roman Catholic Diocese of Brooklyn v. Cuomo, 592 U.S. Supreme Court (25 November 2020), https://www.supremecourt.gov/opinions/20pdf/20a87_4g15.pdf (12.12.2021).

Raportid ja uuringud

Compilation of Venice Commission Opinions and Reports on States of Emergency. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). Strasbourg: 16.04.2020, <https://rm.coe.int/venice-commission-Compilation-on-states-of-emergency-eng/16809e85b9> (12.12.2021).

Freedom of Religion or Belief and Security: Policy Guidance. OSCE: 09.09.2019, <https://www.osce.org/odihr/429389> (12.12.2021).

OSCE Human Dimension Commitments and State Responses to the Covid-19 Pandemic. OSCE/ODIHR: 2020, https://www.osce.org/files/f/documents/e/c/457567_0.pdf (12.12.2021).

Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis. A toolkit for member states. Council of Europe, Information Documents, SG/Inf(2020)11, 07.04.2020, <https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-and-human-rights-in-th/16809e1f40> (12.12.2021).

Villa, Virginia. 2020. „Most states have religious exemptions to COVID-19 social distancing rules“. *Pew Research Centre*: 27.04.2020), <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/04/27/most-states-have-religious-exemptions-to-covid-19-social-distancing-rules/> (12.12.2021).

Weiner, Scott, Kirsten Lavery ja Dominic Nardi. 2020. *The Global Response to the Coronavirus: Impact on Religious Practice and Religious Freedom. Factsheet*. Washington: United States Commission on International Religious Freedom, <https://www.uscirf.gov/sites/default/files/2020%20Factsheet%20Covid-19%20and%20FoRB.pdf> (12.12.2021).

Internetiallikad

„Aab: valitsus 2. mail inimesi kirikusse veel ei luba“. *Pealinn*: 28.04.2021, <https://pealinn.ee/2021/04/28/aab-valitsus-2-mail-inimesi-kirikusse-veel-ei-luba/> (12.12.2021).

Aktuaalne kaamera, 09.12.2020, <https://etv.err.ee/1164904/aktuaalne-kaamera-ilm>.

- „Alates homsest kaob COVID-19 piirangutest ruumitaitumuse nõue“. *Vabariigi Valitsus*: 22.06.2021, <https://www.valitsus.ee/uudised/alates-homsest-kaob-covid-19-piirangutest-ruumitaitumuse-noue> (14.12.2021).
- Auksmann, Enn. „Miks on avalik missa kiriku jaoks eluliselt oluline?“. *Meie Kirik*: 05.05.2020, https://www.meiekirik.net/index.php/artiklid/1284-miks-on-avalik-missa-kiriku-jaoks-eluliselt-oluline?fbclid=IwAR3Peundbll-j5w8aV34961_7RFqatKj88E7sWbE_0YouxAdIv2TLaDIDl0 (14.12.2021).
- Bürger, Martin. „Public Masses never stopped in Latvia – bishop convinced authorities ‘spiritual food’ is necessary“. *Lifesite*: 01.05.2020, <https://www.lifesitenews.com/news/public-masses-never-stopped-in-latvia-bishops-convinced-authorities-spiritual-food-is-necessary> (14.12.2021).
- Collings, Justin. „Religious Liberty and the Corona Crisis before the German Constitutional Court“. *International Consortium for Law and Religion Studies (ICLARS)*: 15.05.2020, <https://talkabout.iclrs.org/2020/05/15/religious-liberty-and-the-corona-crisis-before-the-german-constitutional-court/> (12.12.2021)
- „Corfu bishop, officials charged for breaking Covid-19 regulations“. *Neos Kosmos*: 14.04.2020, <https://neoskosmos.com/en/162677/corfu-bishop-officials-charged-for-breaking-covid-19-regulations/> (12.12.2021).
- „Court Suspends Geneva Worship Ban, Religious Gatherings Resume“. *Human Rights Without Frontiers (HRWF)*: 04.12.2020, <https://hrwf.eu/switzerland-court-suspends-geneva-worship-ban-religious-gatherings-resume/> (12.12.2021).
- „COVID-19: States should not abuse emergency measures to suppress human rights – UN experts“. *UN Human Rights Office of the High Commissioner*, <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25722> (12.12.2021).
- „Covid-19: Italian Bishops protest continued ban on public Masses“. *Vatican News*: 27.04.2020, <https://www.vaticannews.va/en/church/news/2020-04/italian-bishops-protest-government-plans-for-phase-2.html> (12.12.2021).
- „Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku (EAÕK) metropoliit Stefanuse video-pöördumine“. *YouTube*: 06.04.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=c2VjSlZKJg&t=5s> (12.12.2021).

- „EELK Konsistoorium andis korraldused seoses koroonaviiruse haigusega COVID-19“. *EELK*: 12.03.2020, <https://eelk.ee/et/uudised/eelk-konsistoorium-andis-korraldused-seoses-koroonaviiruse-haigusega-covid-19/> (12.12.2021).
- „Eesti Kirikute Nõukogu pöördumine koguduste ja avalikkuse poole“. *EKN*: 12.03.2020, <http://ekn.ee/inc.uudis.php?id=439> (12.12.2021).
- „Eesti Kirikute Nõukogu palus valitsuselt leevendusi kirikuelu piirangutele“. *Meie Kirik*: 28.04.2020, https://www.meiekirik.net/index.php/uudised/1275-eesti-kirikute-noukogu-palus-valitsuselt-leevendusi-kirikuelu-piirangutele?fbclid=IwAR2EIqJvUBZHLcMgWwpKKio9imAv6GcqlsEtO3_itoPDkjmrBK4-AifDY (12.12.2021).
- „Eesti Kirikute Nõukogu üleskutse seoses kriisiajaga“. *EKN*: 19.03.2021, <http://ekn.ee/inc.uudis.php?id=517> (12.12.2021).
- „EKNi kohtumine peaministriga“. *EKN*: 27.04.2021, <http://ekn.ee/inc.uudis.php?id=527> (12.12.2021).
- „Eriolukord ja usuvabadus“. *ERR*: 19.04.2020, <https://vikerraadio.err.ee/1073302/kirikuelu-usuvabadus-eriolukorras> (12.12.2021).
- „ETV2 programmis on riikliku eriolukorra ajal pühapäevased jumalateenistused“. *EKN*: 17.03.2020, <http://ekn.ee/inc.uudis.php?id=441> (12.12.2021).
- „ETV+ kanalil on pühapäeviti venekeelsed palvused“. *EKN*: 27.03.2020, <http://ekn.ee/inc.uudis.php?id=448> (12.12.2021).
- Gee, Bobby. „Truck concert, crowding outside PM’s residence angers Greeks amid lockdown“. *Zakynthos Informer*: 26.04.2020, <https://zakynthosinformer.com/truck-concert-crowding-outside-pms-residence-angers-greeks-amid-lockdown/> (13.12.2021).
- Guterres, António. „Appeal to Address and Counter COVID-19 Hate Speech“. *UN Secretary-General*: 08.05.2020, <https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2020-05-08/appeal-address-and-counter-covid-19-hate-speech> (12.12.2021).
- „Hallitus linjasi suunnitelmasta koronakriisin hallinnan hybridistrategiaksi ja rajoitusten vaiheittaisesta purkamisesta“. *Valtioneuvosto*: 04.05.2020, <https://valtioneuvosto.fi/-/10616/hallitus-linjasi-suunnitelmasta-koronakriisin-hallinnan-hybridistrategiaksi-ja-rajoitusten-vaiheittaisesta-purkamisesta> (12.12.2021).
- „Helme, Martin: Mis kius see on, et kirikuid tahetakse sulgeda?“ *Meie Kirik*: 13.12.2020, <https://www.meiekirik.net/index.php/uudislood/1610->

martin-helme-mis-kius-see-on-et-kirikuid-tahetakse-sulgeda?fbclid=IwAR2a4gfOOLtxi4AAKN9BNZeUBua_7a4q109RX-qghmqohC5kNWK3s5j2Z2o (12.12.2021).

„Itaalia kardinal: on aeg taastada avalikud missad ja talitused“. *Meie Kirik*: 26.04.2020. <https://www.meiekirik.net/index.php/uudised/1272-itaalia-kardinal-on-aeg-taastada-avalikud-missad-jalalitused?fbclid=IwAR2Ze4PO6d7-ibKjjOgCdq4iXwqrqZ86BE-zgDsQNDIxsfZ9dB5i6En6OQ> (12.12.2021).

„Juhised usuliste ühenduste tegevuse korraldamiseks eriolukorras“. *EKN*: 14.03.2020, <http://ekn.ee/inc.uudis.php?id=440> (12.12.2021).

Kaljurand, Marina. „Piirangute kehtestamine näib sõltuvat sellest, kes kõvemini karjub“. *Postimees*: 13.12.2020, <https://www.postimees.ee/7132459/marina-kaljurand-piirangute-kehtestamine-naib-soltuvat-sellest-kes-kovemini-karjub> (12.12.2021).

„Kas Eesti Vabariik hakkab vajadusel kirikute uksi sulgema?“ *Meie Kirik*: 20.04.2020, https://www.meiekirik.net/index.php/artiklid/1267-kas-eesti-vabariik-hakkab-vajadusel-kirikute-uksi-sulgema?fbclid=IwAR3nyiUMx-b2Zxw6Mfi_02h1UZVZILkLYL4bnd0D7yzA1Qeh7EfNuXrxoJ0 (14.12.2021).

„Kas kaubanduskeskused lähevad enne lahti kui kirikud?“. *Meie Kirik*: 04.05.2020, https://www.meiekirik.net/index.php/uudised/1283-kas-kaubanduskeskused-laehevad-enne-lahti-kui-kirikud?fbclid=IwAR3A-a15TCKVD-en84Ap7jLpvbrycYNNer0edW1QJ5olbrOP_nMHphusFGY (14.12.2021).

Keskküla, Raido. „Kohalikud vaimulikud läbisid ristikäigu tänavu isekeskis“. *Postimees*: 10.04.2020, <https://parnu.postimees.ee/6947175/kohalikud-vaimulikud-labisid-ristikaigu-tanavu-isekeskis> (14.12.2021).

„Kirikud jäävad lahti juhul kui tagatakse kõik ohutusnõuded“. *Siseministeerium*: 13.12.2020, <https://www.siseministeerium.ee/et/uudised/kirikud-jaavad-lahti-juhul-kui-tagatakse-koik-ohutusnouded> (14.12.2021).

„Kirikute nõukogu mälestas jumalateenistusel koroonaviiruse ohvreid“. *EKN*: 18.06.2020, <http://ekn.ee/inc.uudis.php?id=472> (14.12.2021).

„Kirikute nõukogu: jumalateenistused siseruumides tuleks taaslubada esimesel võimalusel“. *ERR*: 13.04.2021, <https://www.err.ee/1608175678/kirikute-noukogu-jumalateenistused-sise->

- ruumides-tuleks-taaslubada-esimesel-voimalusel (14.12.2021).
- „Kirikute nõukogu pöördumine valitsuse poole“. *EKN*: 22.04.2021, <http://ekn.ee/inc.uudis.php?id=526> (14.12.2021).
- „Kogudused saavad sotsiaalse mõjuga tegevuste jätkamiseks ja koguduste majanduslike raskuste leevendamiseks toetust“. *EKN*: 27.04.2020, <http://ekn.ee/inc.uudis.php?id=455> (14.12.2021).
- „Kõlvart tahab õigeusklike ülestõusmispühadeks piirangute leevendamist“. *ERR*: 27.04.2021, <https://www.err.ee/1608192196/kolvart-tahab-õigeusklike-ulestõusmispühadeks-piirangute-leevendamist> (12.12.2021).
- Liptak, Adam. „Split 5 to 4, Supreme Court Rejects Nevada Church’s Challenge to Shutdown Restrictions“. *The New York Times*: 24.07.2020, <https://www.nytimes.com/2020/07/24/us/supreme-court-nevada-church-coronavirus.html> (12.12.2021).
- Lomp, Loora-Elisabet. „Helme, Helle-Moonika: Viilma tegeles poliitikaga juba enne eelmisi valimisi“. *Postimees*: 04.05.2020, https://poliitika.postimees.ee/6964847/helle-moonika-helme-viilma-tegeles-poliitikaga-juba-enne-eelmisi-valimisi?_ga=2.115253380.2088989615.1574872261-1065101235.1513146244&fbclid=IwAR0oeHNVMHJBPAo5yR_DOWqNPINCZevedoCNoIs7qlzy7_w04ktSVJNPY-w (12.12.2021).
- Lomp, Loora-Elisabet. „Solman: kuidas saab Viilma üleskutset pidada vastuhakuks?“. *Postimees*: 04.05.2020, https://www.postimees.ee/6964873/solman-kuidas-saab-urmas-viilma-uleskutset-pidada-vastuhakuks?_ga=2.215058583.1249562622.1601785480-266391430.1595954275 (14.12.2021).
- Madise, Ülle. „Eriolukorra lõpetamise võimalikkusest“. *ERR*: 21.04.2020, <https://www.err.ee/1080232/ulle-madise-eriolukorra-lopetamise-voimalikkusest> (12.12.2021).
- „Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku (MPEÕK) metropoliit Eugeni videopöördumine“. *YouTube*: 06.04.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=rwQoU4LC4Xw&t=40s> (14.12.2021).
- Nazir-Ali, Michael. „Church closures are a „mistake“. *Christian Today*: 09.04.2020. <https://www.christiantoday.com/article/church-closures-are-a-mistake-michael-nazir-ali/134650.htm> (14.12.2021).
- „Pandemic risk alarm 2“. *Mosque Tallinn - Estonian Islamic Center*: 12.11.2020, <https://www.facebook.com/MosqueTallinn/photos/a.385645085421808/680745645911749/>

- Paul, Toomas. „Surma astel on katki murtud“. *Maaleht*: 16.04.2020, <https://maaleht.delfi.ee/artikkel/89536503/toomas-paul-surma-astel-on-katki-murtud> (14.12.2021).
- „Peaminister Jüri Ratase tänukiri Eesti Kirikute Nõukogule“. *EKN*: 11.05.2020, <http://ekn.ee/inc.uudis.php?id=464> (14.12.2021).
- Peapiiskop Urmas Viilma postitus Facebookis, 21.04.2020, <https://www.facebook.com/urmas.viilma/posts/2583490711968703> (14.12.2021).
- „Peapiiskop Urmas Viilma vastab, miks on kirikud avatud“. *eKirik*: 10.12.2020, <https://e-kirik.eelk.ee/2020/peapiiskop-urmas-viilma-vastab-miks-on-kirikud-avatud/> (14.12.2021).
- „Peapiiskop kooseluseaduse rahvahääletusest: kiriku jaoks on pühakiri kõrgemal põhiseadusest“. *Postimees*: 7.10.2020, <https://www.postimees.ee/7080484/peapiiskop-kooseluseaduse-rahvahaletusest-kiriku-jaoks-on-puhakiri-korgemal-pohiseadusest> (14.12.2021).
- „Politsei kontrollib kirikuid: kandke maske!“ *Meie Kirik*: 09.12.2020, <https://www.meiekirik.net/index.php/uudislood/1605-politsei-kontrollib-kirikuid-kandke-maske?fbclid=IwAR3BDwZq2RS1qGJ5CORIokq5sW35CM4dsFe9oR1VAbqrdceFa8f31MmyGqc> (14.12.2021).
- Pärg, Hindrek. „Pühakojad lahti, koolid kinni!“. *Õhtuleht*: 10.12.2020, <https://www.ohhtuleht.ee/1020176/video-puhakojad-lahti-koolid-kinni-ratas-kirikus-kaimine-aitab-hoida-vaimset-tervist-algklassilastele-leiavad-vanemad-parima-voimaluse> (14.12.2021).
- „Rahvastikuminister Riina Solmani selgitused avalike jumalateenistuste osas kehtinud piirangute lõpetamise osas“. *EKN*: 06.05.2020, <http://ekn.ee/inc.uudis.php?id=459> (14.12.2021).
- „Rahvastikuminister paneb kirikutele südamele ohutusnõuete täitmise vajalikkust viiruse leviku tõkestamiseks“. *Lõuna-Eesti Postimees*: 29.11.2020, <https://lounapostimees.postimees.ee/7121045/rahvastikuminister-paneb-kirikutele-sudamele-ohutusnouete-taitmise-vajalikkust-viiruse-leviku-tokestamiseks> (14.12.2021).
- Raiste, Anne. „Ka Eesti kirikutes valmistatakse koroonaviiruse levikuks“. *ERR*: 03.03.2020, <https://www.err.ee/1059422/ka-eesti-kirikutes-valmistatakse-koroonaviiruse-levikuks> (14.12.2021).
- Raiste, Anne. „Kristlik maailm tähistab Kristuse surmapäeva“. *ERR*: 10.04.2020, <https://www.err.ee/1075817/kristlik-maailm-tahistab-kristuse-surmapaeva> (14.12.2021).

„Rassemblements dans les lieux de culte: le Conseil d'État ordonne au Premier ministre de prendre des mesures moins contraignantes“. *Conseil d'Etat*: 18.05.2020, <https://www.conseil-etat.fr/actualites/actualites/assemblements-dans-les-lieux-de-culte-le-conseil-d-etat-ordonne-au-premier-ministre-de-prendre-des-mesures-moins-contraignantes> (14.12.2021).

„Ristikäigul Eesti kohal palvetati viirusest vabanemise eest“. *ERR*: 10.04.2020, <https://www.err.ee/1075866/video-ristikaigul-eesti-kohal-palvetati-viirusest-vabanemise-est> (14.12.2021).

„Rooma-Katoliku Kiriku (RKK) piiskop Philippe Jourdani videopöördumine“. *YouTube*: 06.04.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=NO0lrFhimek&t=3s> (14.12.2021).

Sander, Ove. „Piirangutest ja paastumisest“. *ERR*: 07.03.2021, <https://www.err.ee/1608133732/ove-sander-piirangutest-ja-paastumisest> (14.12.2021).

„Solman: Kiriku roll on rahututel aegadel rahu ja leppimist tuua“. *Siseministeerium*: 11.03.2020, <https://www.siseministeerium.ee/uudised/solman-kiriku-roll-rahututel-aegadel-rahu-ja-leppimist-tuua> (14.12.2021).

„Solman: Rahvakogunemistest tuleb hoiduda ning jumalateenistused võimalusel veebiülekande vahendusel korraldada“. *Lõuna-Eesti Postimees*: 14.03.2020, <https://lounapostimees.postimees.ee/6922772/solman-rahvakogunemistest-tuleb-hoiduda-ning-jumalateenistused-voimalusel-veebiulekande-vahendusel-korraldada> (14.12.2021).

„Solman: Tähtsad perekondlikud sündmused, sealhulgas abiellumine ja matused tuleb pidada kitsas ringis“. *Siseministeerium*: 16.03.2020, <https://www.siseministeerium.ee/et/uudised/solman-tahtsad-perekondlikud-sundmused-sealhulgas-abiellumine-ja-matused-tuleb-pidada-kitsas>

Solman, Riina. „Vastuseks peapiiskop Viilma üleskutsele: vabaõhuteenistused peavad olema lubatud“. *Eesti Päevaleht*: 02.05.2020, <https://epl.delfi.ee/artikkel/89743051/riina-solman-vastuseks-peapiiskop-viilma-uleskutsele-vabaohuteenistused-peavad-olema-lubatud> (14.12.2021).

„Supreme Court, in 5-4 Decision, Reject Church's Challenge to Shutdown Order“. *The New York Times*: 30.05.2020, <https://www.nytimes.com/2020/05/30/us/supreme-court-churches-coronavirus.html> (12.12.2021).

- Tammsalu, Jaan. „Peaaegu kõik on sel aastal teistmoodi“. *ERR*: 10.04.2020, <https://kultuur.err.ee/1075703/jaan-tammsalu-peaaegu-koik-on-sel-aastal-teistmoodi> (14.12.2021).
- „Valitsus kiitis heaks lisaelarvega raha jagamise põhimõtted ja sihtrühmad“. *ERR*: 06.05.2020, <https://www.err.ee/1082110/valitsus-kiitis-heaks-lisaelarvega-raha-jagamise-pohimotted-ja-sihtruhmad> (12.12.2021).
- „Valitsus paneb uuest nädalast kõik koolid alates 1. klassist kinni, erandkorras säilib kaugõpe“. *ERR*: 09.12.2020, <https://www.err.ee/1201306/valitsus-paneb-uuest-nadalast-koik-koolid-alates-1-klassist-kinni-erandkorras-sailib-kaugope> (12.12.2021).
- Vihuri, Veiko. „Kristlaste jaoks on usuvabaduse keskmes avalik missa“. *Meie Kirik*: 01.05.2020, https://www.meiekirik.net/index.php/artiklid/1278-kristlaste-jaoks-on-usuvabaduse-keskmes-avalik-missa?fbclid=IwAR071pqO7j6oOF_XqomLtgVvhqH5gJZ3oxPdohOUkRHGVr6rc2oh7L30FxĒ (14.12.2021).
- Vihuri, Veiko. „Tähelepanekuid usuelu piirangutest“. *Meie Kirik*: 14.04.2020, https://www.meiekirik.net/index.php/artiklid/1259-tahelepanekuid-usuelu-piirangutest?fbclid=IwAR1C1H0v_HB_872-YUTkt_IVkuX5zPzGsxfVLb7mFep8BiiSCeGaKI8neas (14.12.2021).
- Viilma, Urmas. „Kuidas jääda raskel ajal ustavaks oma usule“. *ERR*: 14.03.2020, <https://www.err.ee/1064000/urmas-viilma-kuidas-jaada-raskel-ajal-ustavaks-oma-usule> (12.12.2021)
- Viilma, Urmas. „Las saada supermarketitest pealegi siis kirik“. *ERR*: 26.02.2021. <https://www.err.ee/1608124255/urmas-viilma-las-saada-supermarketitest-pealegi-siis-kirik> (12.12.2021).
- Viilma, Urmas. „Kes hoiab meie hingi?“. *ERR*: 26.03.2021, <https://www.err.ee/1608155839/urmas-viilma-kes-hoiab-meie-hingi> (12.12.2021).
- „What did the Metropolitan of Corfu say to the Prosecutor“. *Orthodox Times*: 13.04.2020, <https://orthodoxtimes.com/what-did-the-metropolitan-of-corfu-say-to-the-prosecutor/> (12.12.2021).